

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६/ फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. फेब्रुवारी १८८३. अंक २.

हें मासिक पुस्तक
पुणें येथें
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत
छापिलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्कें हीं आमच्या आफिसांत विक्रीस ठेविलीं आहेत. खालीं नमुद केल्याप्रमाणें पैसा पाठविला असतां लिहून आलेल्या पत्यावर रवाना करण्यांत येतील.

काव्येतिहास संग्रहाचे व्यवस्थापक.

पुस्तकें	किंमत रु०	टपाल खर्च.
१ पेशव्यांची बखर	१८१२	८२
२ भाऊ साहेबांची बखर	१८८	८२
३ मुक्तेश्वरकृत वनपर्व	२	८२॥
४ वामनी प्रकरणें ४५	२	८२॥
५ विठ्ठलकृत बिल्हण चरित्र [सुटे कागद.]	८२	८॥
६ शिवछत्रपतीचें चरित्र	१	८१॥
७ साष्टीची बखर [सुटे कागद]	८४	८॥
८ ब्रह्मेंद्रस्वामीचें चरित्र [किता]	८५	८१
९ विठ्ठलराव विंचुरकर यांची कारकीर्द [,,]	८२	८॥
१० राजव्यवहारकोश	८७	८१

पोंच.

सन १८७९ ते १८८२ पैकीं.

	रु.	आ.	पै.
श्रो० य० बा० दीक्षित. ...	२	१	६
रा० ब० मा० वा० बर्वे.	४	६	०
रा० सा० का० त्रिं० तेलंग. ...	४	६	०
,, ,, वि० मो० महाजनी.	४	६	०
,, ,, सि० खं० दिवाण. ...	४	६	०
,, ,, कृ० त्रिं० माजोम....	८	१२	०
,, ,, रा० ब० फौजदार. ...	४	६	०
,, ,, र० सि० इंदूर ...	४	६	०
,, ,, वि० के० कुंटे. ...	४	६	०
रा० रा० ना० वा० वैद्य. ...	८	१२	०
,, ,, का० मो० भागवत. ...	४	६	०
,, ,, वा० वि० जोशी. ...	४	६	०
,, ,, ल० ग० गंधे. ...	४	६	०
,, ,, गो० ग० निधोजकर.	४	६	०
रा० रा० रा० वि० ताटके....	४	६	०
,, ,, दे० पि० वकील ...	८	१२	०
,, ,, शं० वि० पुराणिक....	४	६	०
,, ,, पां० गो० शास्त्री. ...	२	१४	०
,, ,, मा० रा० नाडकर्णी.	४	६	०
,, ,, का० रण० कीर्तिकर.	४	६	०
,, ,, वि० रा० पुराणिक ...	४	६	०
,, ,, ना० न० फडणीस....	४	६	०
,, ,, त्रिं० बा० गौतम. ...	८	०	०
,, ,, से० ने० ला० नगर.	४	६	०
,, ,, से० ने० ला० विटें.	४	६	०
,, ,, प्र० रा० तिवारी ...	२	६	०
,, ,, से० नें० ज० ला० पंढरपूर	४	६	०

सूचना.

आम्हीं श्रीरामदासकृत रामायणापैकीं युद्धकांड छापण्यास बरेच दिवस आरंभ केला आहे. दुसरीं तीन कांडेंही आम्हांस मिळालीं आहेत. तर यांच्या आणखी प्रती कोणापाशीं असल्यास त्या आमच्याकडे पाठविण्याची कृपा करावी म्हणजे शुद्ध करण्याच्या कामास मदत होईल. काम झालें म्हणजे ज्यांच्या त्यांस परत केल्या जातील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

मराठी कविता.

संस्कृत काव्यें.

किल्याचे अधिकारी यांजशीं राजकारण राखिलें होतें. व महाराजांची आज्ञा होती. आणखी खर्चास व बक्षिसें देऊन चार दिवस अंताजी शिवदेव व लोक राणी साहेबांकडील वरते राहिले ते उतरोन दिल्हे. यावरून राणी साहेबांनीं संभाजी राजे यांस फौजसुद्धां यावें म्हणून लिहून आणविलें. यावरून महाराजांनीं बापूजी खंडेराव यांस दुसरे वेष देऊन त्यांजकडील कारभारी यांणीं व जीजाबाई साहेबांनीं या खटलियांत आपण पडून शेवटास जावयाचें नाहीं. [असें] राजे यांस सांगितल्यावरून पुढें न येतां माघारे जावें ऐसें जालें. महाराजांचे शरीरीं व्यथा बहुत झाली. सर्वांस प्रधानासह बोलावून, "राज्यास धणी पुत्र करून, सर्वांनीं आज्ञेत चालून राज्य देवब्राह्मणांचें हें एक विचारें रक्षावें," आज्ञा केली. आणि शके १६७१ शुक्लनाम संवत्सरे सन खमसेन मया व अलफ मार्गशीर्ष वद्य तृतीया शुक्रवारीं देह ठेवून कैलासवास केला. तों पर्यंत राज्याभिषेक ७६ गुदरले.

याप्रमाणें शाहू महाराज यांणीं बेचाळीस वर्षें राज्याभिषेक यवनाचे नजरबंदींतून येऊन अप्रतिहत आज्ञा पृथ्वीचे ठायीं ऐसें करून परम पुण्यश्लोक होत्साते कैलासवास केला. तो समय परम दारुण! सर्व प्रजा व लोक अष्टप्रधान आदि करून यांस प्रळयच गुजरला! प्रधानपंत व गोविंदराव कारभारी व सरदार यांणीं शहरची नाकेबंदी करून, वाड्या भोंवत्या चौक्या व कारखाने यांस चौक्या पहारे याप्रमाणें करून, प्रधानपंत वगैरे गोविंदराव यांचे वाडियांत येऊन बसले. आणि राणीसाहेब यांचे तीर्थरूप कुवारजी शिर्के यांस बोलावून नेलें आणि सांगितलें जे, "बाईसाहेबांची मर्जी कशी आहे? महाराजांसारखें रत्न गेलें. पुढें राज्यभार चालणें त्यास आम्हांस सर्वांस घेऊन महाराजांची आज्ञा जाली आहे त्याप्रमाणें राज्याचे अधिकारी करून करावयाचें आहे. आम्ही सर्व आज्ञांकित, महाराज तेच बाईसाहेब आहेत. किंवा सहगमन करण्याचा संकल्प आहे. हें विचारून यावें" म्हणून पाठविलें. आणि "आपणापाशीं बखेडा करणार कारभारी यांचा बंदोबस्त महाराजांचे आज्ञेनें करितों" म्हणून सांगून पाठविलें. आणि दादोबा प्रतिनिधी आणि यमाजीपंत व त्यांचे लोक या भोंवते आपले लोक पाठवून नजरबंदी करविली. शिर्के यांणीं बाईसाहेबांस निरोप सांगितला. तेव्हां बाईसाहेबीं विचार केला जे, "सर्व प्रकारें बलवान् प्रधानपंत व गोविंदराव व सर्व कारभारी होऊन ताराबाईचे नातु राज्यावर बसवणें हें राजकारण सिद्ध जालें. तेच पुत्र घेऊन आपण रहावें तरि त्यांचे आज्ञेत चालून ताराबाईचे आज्ञेत चालावें यांत शोभा रहावयाची नाहीं. आपण दादोबा व यमाजीपंत यांचे नादीं लागून

१७. ग्रांड डफ "भाऊ" असें म्हणतात.

अनुक्रमणिका

प्रधान, चिटणीस व कारभारी सर्व तोडिले आणि मलसतही प्रतिनिधीनें शेवटास नेली नाहीं. याउपरि रहाणें व्यर्थ आहे." म्हणोन सहगमन करण्याचा निश्चय केला. "जाली ती गोष्ट बरीच जहाली. महाराज गेले, आम्हांस रहावयाचें नाहीं. तुम्ही सर्व महाराजांची आज्ञा जाली असेल तसें करून राज्य राखावें," बोललीं. पदर टाकिला. आणि साहित्य लौकर करावें म्हणून आज्ञा पाठविली. याप्रमाणें निरोप येतांच तात्काळ प्रतिनिधी व यमाजीपंत यांस आणावयास पाठविलें. यमाजीपंत कुळंबिणीचे घरांत गुप्तरूपें राहिले ते आणून बेड्या घालून कैद केले. आणि पुरंदर व कावनई किल्यावर रवाना केले.

या नंतरि सर्व कारभारी व प्रधानपंत व प्रजा यांणीं दोन पालख्या तयार करून वाडयांत गेले. सर्व कारखान्यास कुलपें घालून चौकी पहारे बंदोबस्त केला. आणि उभयतां पालखींत सर्व राजोपचार वस्त्रें, जवाहीर, अलंकार करून समारंभे गेले. तेथील विधि यथाशास्त्र करणें तो केला. यानंतर उत्तर कार्य मालोजी भोंसले मुंगेकर यांजपासोन चालतें केलें. लक्षावधि रुपये दानधर्म, यथाविधि दानें, ब्राम्हणांस देकार व भोजनें करविलीं. पानगांवांस आधीं बंदोबस्त केला होता. सर्व कारखाने व शागिर्द पेशा हत्ती, घोडे, जवाहीर पोषाक व खजीना देऊन बापूजी खंडेराव चिटणीस व बरोबर चिंतो त्रिंबक तारामाई साहेबांकडील देऊन महाराज राजाराम साहेबांस आणावयासि गेले. बराबर प्रधानपंत यांजकडील लिंबाजी अनंत म्हणोन सरदार फौजसुद्धां दिल्हे. ते पानगांवीं जाऊन मार्गशीर्ष अखेर निघोन येतां मार्गीं दर्याबाई निंबाळकरीण फौजसुद्धां बराबर घेतली. आईसाहेब खालीं राहून राजे आले त्यांची भेट बहुत दिवसांची म्हणून श्रीकृष्णातीरीं शकुन्तेश्वर याचे देवालयीं घेतली. सर्व लोक सामोरे जाऊन भेटले. शहरांत जाणें ते सुमुहूर्तानें जावें म्हणून बहुथ आरळें नजीक मुक्काम करून राजे राहिले. तेथें सर्व सरदार लोक प्रजा यांच्या भेटी होऊन म्हसवे मुक्कामीं आले. याप्रमाणें शाहू महाराजांचें अवतारचारित्र समाप्त झालें. शिवाजी राजे यांचे अंशाच निर्माण होऊन राज्य केलें. तें चरित्र समाप्त जालें. श्री शाहू महाराज छत्रपति व सकवार बाईस दहन श्री कृष्णावेण्या संगमीं प्रवाहांत जालें. त्या स्थळीं महाराजांचें लिंग पाषणाचें व बाई साहेबांची मूर्ती यांची स्थापना केली. ते उभय प्रवाह कर्त्रीत मोठे मोठे पाषाणादि पदार्थ जातात त्या स्थळीं अचल पाषाणरूपें अद्याप प्रत्यक्ष राहिले.

चरित्र समाप्त.

---

१८. ग्रांड डफ यांणीं जो बाळाजीवर आरोप केला आहे त्यास येथें कांहीं आधार नाहीं.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका.

अनुक्रमणिका.

१. शके १६६५, सन ११५३. खांसा स्वारी राजदर्शनास जाऊन पुण्यास आली; भाऊ साहेब गडा [?] बेदनूर पर्यंत जाऊन सातारियास आली—कलम.

१. शके १६६६, सन ११५४. खांसा स्वारी छ १८ सवाल कार्तिकमासीं नाशिकास जाऊन कोंकणांत शिरून पुण्यास आले. तौराऊ[३२] साहेबांबराबर भाऊ साहेब होते.— कलम.

१. शके १६६७ सन ११५५. भाऊसाहेब व दादासाहेब व जनोबा बाबा सातान्यास जाऊन राजदर्शन घेऊन पुण्यास आले. महादाजी आबाजी पुरंदरे कारभारी स्वारी भेलसें करून छ १३ रज्जबीं, श्रावणमासांत आले. या सालास श्रीमंतांस माधवराव[३३] साहेब पुत्र झाले— कलम.

१. शके १६६८, सन ११५६. खांसा स्वारी राजदर्शन घ्यावयास गेले. तेथें निरोप घेऊन खांसा व दादासाहेब व जनोबा व विश्वासराव व सौभाग्यवती गोपिकाबाई सुद्धां निघोन छ १० रबिलावलीं पंढरीस जाऊन छ २४ जमादिलावलीं पुण्यास दाखल झाली. भाऊसाहेबांची स्वारी निराळी कारभारी सखारामपंत[३४] बोकील, निसबत पुरंदरे, फौज बरोबर घेऊन कर्नाटकांत जाऊन बाहादूर बिंडा घेऊन बेदनुराकडून वगैरे छ ३ जिल्हेजीं गेले, ते छ २ जमादिलावलीं पुण्यास आले. मातोश्री ताई[३५] काशीयात्रा करून घरास आली. जनोबाबाबा यांचा काळ झाला. कलम.

१. शके १६६९, सन ११५७. खांसा स्वारी व कारभारी छ ८ जिल्हेज मार्गशीर्षमासीं निघोन, फौजेस नालबंदी देऊन, खानदेशांतून बेदरपर्यंत गेले. तों नासिरजंग व कारभारी रामदासपंत ऐसे चालोन आले. लढाई होतां असीउंबरीवर येऊन तह झाला. छ[३६] ९ रबिलावलीं पुण्यास येऊन हिंदुस्थान ममसुदाबाद प्रांतीं जाऊन छावणी केली. कलम.

१. शके १६७० सन ११५८. खांसास्वारी हिंदुस्थान प्रांतीं छावणीस होते

---

३२. तागऊ=ताराबाई. इजला यात्रेस नेलें होतें असें दिसतें.

"स्वारी भेलसें पायगडावरून उज्जनीची खंडणी घेऊन माघारे आले. भाऊ साहेब कोंकणांत किल्ले पहावयास गेले. भग येऊन बयाबाईचें लग्न केलें" असें दुसऱ्या बखरींत आहे. बयाबाई ही चिमाजी आप्पा यांची मुलगी. ही ओंकार यांजकडे दिली.

३३. माधवराव यांचा जन्म सावनूर येथें झाला. बाईसाहेबांची व माधवरावांची ओज व जतन नबाबसाहेब यांणीं नीट ठेविली त्यावरून माधवराव नबाबांस 'मामा' असें म्हणत असत.

३४. हे प्रसिद्ध सखारामपंत बापू. यांचा वाडा सासवडास आहे. यांस हिवरें गांव इनाम होतें.

३५. ताई—ह्या कोण ? बाजीरावाचें कुटुंब काशीताई ?

३६. येथें ९ किंवा ५ हें स्पष्ट कळत नाहीं.

अनुक्रमणिका

तिकडील खंडण्या ममसुद्दाबादेसुद्धां घेऊन, प्रयागस्नान करून, देशीं आले. पस्तीस हजार फौजेस नालबंदी देऊन, महादाजी आबाजी पुरंदरे यांस घरीं ठेवून, फौजेसुद्धां राजदर्शनास गेले. कलम.

१. शके १६७१, सन ११५९. खांसास्वारी फौजेसुद्धां साताऱ्यास असतां महाराजांचे शरीरास अस्वस्थ झालें. तेव्हां अष्टप्रधान व भोंसले वगैरे यांजवळ फौज थोडी, प्रधान यांजवळ फौज भारी पाहून, राज्याची बंदोबस्ती करावयास आज्ञा करून, मार्गशीर्ष शुद्ध नवमीस देह विसर्जन झालें. तेव्हां बाई सती जावयास तयार झाली. त्यांचें साहित्य करून, मिरवत क्षेत्र माहुलीस आणून कृष्णेंत दहन केलें. बाई सती गेली व दोन नाटकशाळा[३७] बराबर गेल्या. तेथें कृष्णेंत जागा बांधली आहे. महाराज ताराऊसाहेब राजाराम यांची स्त्री राजेश्रींनी आ ज बें त ठेविली होती. वाड्यांत तिचा बंदोबस्त करून पानगांवीं ताराऊसाहेब यांची नात दरयाबाई निंबाळकरीण ताराऊसाहेबांचा लेक वेडा शिवाजी [त्या] चा लेक राजाराम यांचा भाऊ[३८] होता त्यास ताराऊ साहेब गुप्त खर्चास पाठवीत होती. त्यास निंबाळकरणीनें पानगांवास आणिलें. हें वर्तमान राजेश्रींस कळलें होतें. त्यांनीं खंडेराव न्यायाधीश यांस पाठविलें.

महाराजांचा काळ झाला तेव्हां श्रीमंतीं मातबर माणूस व फौज पाठवून निंबाळकरीण बाई सुद्धां साताऱ्यास आणून समारंभ, अन्नसत्र [करून] सिंहासनीं राज्यावर स्थापिलें[३९]. छ ८ सफर पौषमास. अष्टप्रधानांस वस्त्रें झालीं. राजाराम राजे, प्रधान बाळाजी बाजीराव, याप्रमाणें होऊन प्रतिनिधीचे मुतालीक यमाजी शिवदेव यांस कैद करून किल्यास पाठविलें. ताराऊसाहेबांचा व हुजूरदार [?] राजेश्रींकडून यांचा बंदोबस्त करून नाना पुरंदरे तेथें कारभारावर ठेविले. भाऊसाहेब यांजबराबर फौज देऊन सांगोल्याकडे पाठविलें. खांसे पुण्यास येऊन, चिरंजीव विश्वासराव यांस दीक्षित पटवर्धन यांची कन्या वधू करून, मोठा समारंभ झाला. लग्नसिद्धी झाली. अष्टप्रधान वगैरे सर्व लग्नास आले होते. वाड्या भोंवतीं वाडे होते ते पाडून मंडप केले होते. पुण्याची वस्ती वाढूं लागली. रंगभट्ट ढेंकणे वगैरे यांचे वाडे पाडले होते त्यांस दुसरी जागा नेमून दिली. नंतर जयापा[४०] शिंदे यांस कारभारी रामचंद्रबाबा शेणवई

३७. नाटकशाळा=राखा; उपस्त्रिया.

३८. 'यांचा भाऊ होता' ह्या शब्दांचा संबंध व अर्थ दुर्बोध आहे.

३९. रामराजास गादीवर बसविण्याचे कामीं जी खटपट झाली ती 'थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र' पृष्ठ ९८–१०१ यांत वर्णिली आहे.

४०. जयापा हा राणूजीचा मुलगा. ह्यानें मारवाडांत नागोर शहरास वेढा घातला असतां त्यास मारेकऱ्यांनीं मारिलें. भाऊ साहेबांची बखर पृ० १५।१६।१७ पहा.

सरकारांतून नेमून दिले होते त्यांचें व सरदारांचें न बने करितां मल्हारजी होळकर यांचे विचारें दूर केले. आणि उभयतां सरदार हिंदुस्थानांत स्वारीस पाठविले. कलम.

१. शके १६७२ सन ११६०. खांसास्वारी व महादाजी आबाजी पुरंदरे फौजेस नालबंदी देऊन श्रावणमासीं डेऱ्यादाखल होऊन चरोळीचे तळावर गेले. तेथें भाऊसाहेब सांगोल्याकडून आले. रामचंद्रबाबा भाऊसाहेबांस भेटले होते. त्यांस घेऊन श्रीमंतांस भेटविलें. आणि श्रीमंतांजवळ बोलणें घातलें कीं, कारभार आम्हीं करूं. तेव्हां हें बोलणें रामचंद्रबाबाचे संकेतें असें समजलें. तो मजकूर महादाजी आबाजी पुरंदरे यांस कळला. श्रीमंतांचें बोलणें झालें कीं, भाऊसाहेब कारभार करूं म्हणतात. तेव्हां पुरंदरे यांणीं उत्तर केलें कीं, आम्ही चाकर, भाऊसाहेब भाऊ आहेत, त्यांचें न ऐकिल्यास दौलत फौटेल. असें म्हणून निरोप घेऊन पुण्यास आले. भाऊ साहेबांस रामचंद्र बाबांनीं पुढें करून नजर छत्तीस लक्ष रुपये दिले. पुरंदरे यांचे विद्यमानें फौजेस नालबंदी पावून तयार होती. भाऊसाहेब व रामचंद्रबाबा कारभार करूं लागले. तों निजाममुलुक यांचे लेक नासरजंग व सलाबतजंग व निजाम अलीखां व बसालतजंग व मोगल अली फुलचेरीकडे[४२] आले होते. तेथें नासरजंग यांचा काळ जाला, ही खबर आली. त्यावरून भाऊसाहेब कर्नाटकांत जाऊन भागानगरास गेले. तों मागें दमाजी गाईकवाड साताऱ्यास आला. साताऱ्यास रामराजे राज्यावर होते त्यांणीं [व] ताराऊसाहेब यांणीं आपली आज्ञा चालवून दमाजी गाईकवाड बोलाविला. तो वीस हजार फौजेनिशीं आला. पुणें पळों लागलें. पुण्यास मुतालकीवर बाबा फडणीस होते. महादाजीपंत पुरंदरे आपले घरीं असतां उभयतांनीं विचार करून गाईकवाड यास चिठ्ठी पाठविली. तो पुण्यास न येतां साताऱ्यास गेला. नाना पुरंदरे तेथें होते. त्यांशीं व यांशीं लढाई होऊं लागली. ही बातमी भागानगरास जातांच शहरापासून सतरा लक्ष रुपये खंडणी घेऊन तेरावे दिवशीं साताऱ्यास दाखल झाले. गाईकवाड यास धरून कैद केला. साताऱ्याचा बंदोबस्त करून श्रीमंत पुण्यास गाईकवाडास घेऊन येऊन आवजी कवडे यांचे वाड्यांत मुजमदाराचे घरापुढें ठेविला. नंतर पर्वतीचे देवालयास काम लाविलें. व दक्षणेचे ब्राह्मणांस डोंगरासभोंवतीं सोपे बांधून देकारास जागा केली[४३]. कलम.

४१. पेशव्यांची बखर पान ६२ व टीप ८ पहा.

४२. फुलचरी=पांदेचरी.

४३. "खांसास्वारी बरोबर भाऊसाहेब कर्नाटकांत सावनूर पावेतों गेले. पुढें महादोबा बाबा रवाना करून उभयतां पुणियास आले. महादोबा अखेरीस आले. दमाजी गायकवाड सातारियास आले होते." दुसरी बखर.

अनुक्रमणिका

१. शके १६७३ सन ११६१. श्रीमंत स्वारीस निघाले. कारभारी भाऊ साहेब व रामचंद्र बाबा. उमाबाई दाभाडी येऊन भेटली. त्यांचे संस्थानाचा बंदोबस्त केला. निजाममुलकाचा काळ झाला. नासरजंग हिदामुदीखाँ[४४]-नाचे लढाईंत मृत्यु पावला. सलतनत[४५] लुटली गेली सबब दक्षिणेस दुसरा सुभा यावा हें राजकारण शिंदे, होळकर यांस करावयास पूर्वीं लिहिलें होतें [तें] त्याणीं करून आणिलें. महादाजी आबाजी कारभारांतून राहिले होते. त्यांस सरदारी देऊन, पुणें देशाचा सुभा त्यांचे पुत्र नीलकंठ महादेव यांचे नांवें करून त्यांस स्वारी बराबर घेऊन गेले. हिंदुस्थानांतून मोठे फौजेनिशीं जयापा शिंदे व मल्हारजी होळकर हे दिल्लीहून पादशहापासून गाजुदीखान फरोजंग [यांस] दक्षिणेस सुभेदारी करून घेऊन येतात, ही बातमी आली. तेव्हां नासरजंग यांचे धाकटे भाऊ सलाबतजंग व बसालतजंग व निजाम अल्लीखान व मोगल अल्ली भागानगरीं असतां त्यांस खबर कळली. त्यांणीं दिल्लीस पत्रें पातशहास पाठविलीं आणि श्रीमंतांकडे सरलष्करखान व जानोजी जसवंत निंबाळकर यांस बोलावयास पाठविलें, तों दिल्लीहून पत्र आलें म्हणून वकिलांचे लिहिणें श्रीमंतांस भाद्रपदमासीं आलें कीं, नबाबास पत्रें दिल्लीहून आलीं आहेत. तुमचें काम दक्षिणेचें तुम्हांस बहाल असे म्हणून आश्विन मासीं गाजुदीनखान व मल्हारजी होळकर व जयापा शिंदे फौजेसुद्धां औरंगाबादेस दाखल झाले. मसलतदार सय्यद हुसमतखां व महंमदखान होते. त्यांनीं श्रीमंतांस सांगून पाठविलें कीं, शिंदे व होळकर उभयतां सरदार आपले भेटीस येतील. सय्यद लष्करखान व जानोजी निंबाळकर आले आहेत त्यांस निरोप न देतां बराबर घेऊन शहागडावर यावें. आम्हीही मागाहून येतों. आपले आमचे विचारें ठरेल तसें होईल. त्याजवरून श्रीमंतांनीं कूच करून, खान व निंबाळकर [यांस] घेऊन शहागडावर गेले. होळकर व शिंदे येऊन भेटले. मागाहून गाजुदीनखान यावे तों त्यास औरंगाबादेस नबाबाकडे मेजवानी झाली. मृत्यु पावले. श्रीमंतीं सरलष्करखान व जानोजी निंबाळकर यांस निरोप दिला. मल्हारजी होळकर हिंदुस्थानांत गेले. शिंदे देशीं राहिले. सरलष्करखान व निंबाळकर बसालतजंग यांस जाऊन भेटले. नंतर बिघाडीचा अर्थ पेशव्यांच्या दृष्टीस पडला तेव्हां मल्हारजी होळकर यांस पत्रें पाठविलीं. बसालतजंग व दिवाण रामदास पंत व इंग्रेज[४६] जंगी फरासी सामान सुद्धां मोठी फौज घेऊन चालून आले. तेव्हां

४४. हिदामुदी=हिदायत मोयदीनखान—हा निजामुल्मुल्क यांच्या लेंकीचा पुत्र. यास मुजफरजंग असेंही म्हणतात.

४५. सलतनत=जिंदगी, सर्वस्व.

४६. 'इंग्रज' हें चुकीचें आहे. हा फरांसीस मांशर बुस्सी हा होय.

महादाजी आबाजी पुरंदरे माजी [?] असतां कारभारांतून मन काढून होते. सरकारचे फौजेवर ग्रहणाचे पौर्णिमेस छापा घातला. असा उंबरीवर मोंगल आला. पुण्यांत पळण झाली. दुसरे दिवशीं लढाई होतां पाच हजार फौजेनें चालून महादाजी आबाजी पुरंदरे व दत्ताजी शिंदे व महादजी शिंदे बारगीर व कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे वगैरे अकरा असामींनीं डोलीची४७ अंबारी खालीं केली. तेव्हां सरकार फौज येऊन अंबारी लुटली. मोगल शिकस्त झाला. जहागीर देऊन सल्ला करून गेला. होळकर यांचीं पत्रें आलीं कीं, रोहिले पठाण कमाऊनचे पहाडांत आहेत. त्यांचें निस्तनाबूद करावें असें होतें, परंतु स्वामी-कडून एक दोन पत्रें आलीं कीं, कळेल तैसा निर्गम करून तुम्हीं येणें. त्याव-रून रोहिले पठाण यांचा व वजिरांचा सलोका करून देऊन कूच करून, भागी-रथी उतरून, दक्षणतीरास आलों; वजीरही एक दोन दिवसांत येतील; मजल दरमजल येत आहोंत; त्यास वजिराकडून व दिल्लीहून बातमी आली कीं, स्वामी-चा व सलाबतजंगाचा सलोक जाला. त्यास सल्ला जाला नसला तरि तसेंच लिहून पाठवावें. मजल दरमजल येत आहोंत. सल्ला झाला असला तरि इक-डेही कामकाजें आहेत, यामध्यें जसें वृत्त असेल तशी आज्ञा केली पाहिजे. मोंगलाचे छाप्यांत बाबूराव फडणीस यांचे पायांस गोळा चाटून गेला. राम-चंद्रबावा कारभारी यांणीं कर्जाची* पट्टी लोकांवर घातली. कलम.

१. शके १६७४ ४८सन ११६२. खांसा स्वारि, कारभारी भाऊ साहेब व रामचंद्रबावा, कर्नाटकांत जाऊन श्रीरंगपट्टण पर्यंत गेले. मार्गीं होळहुनूरचें ठाणें घ्यावयास मोर्चे लाविले. तेथें भाऊ साहेब व रामचंद्रबावा मोर्च्यांत तीन दिवस बसले होते. नंतर कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे यांस आज्ञा केली. ते गे-ले. मागाहून श्रीमंतांजवळून कृष्णा पलांडा व रामजी पवार व रूपतराव व बाबाजी पडवळ वगैरे अकरा असामी कोन्हेर पंताजवळ जाऊन किल्यावर चढले. कृष्णाजी गोळी लागून ठार झाला. किल्ला फत्ते झाला. अकरा असामींस बक्षिसें दिलीं. पलांडा मजकूर यास मु ख ई ची [?] पाटिलकी दिली. रघुनाथ बाजीराव यांची स्वारी निराळी करून सखाराम भगवंत कारभारी दिले. त्यांणीं आमदाबादेस जाऊन हिंदुस्थानांत शिंदे होळकर [यांसह] गेले. खांसा स्वारी करनाटकांतून घरास आले. रामचंद्र बाबा कारभारास आहेत. गणपतीच्या

४७. डोलाची अंबारी=झोंपा घेतां येईल अशी ? ही खांसेनबाबाची असावी.

* हें या स्वारीचें कर्ज असावें.

४८. "स्वारी बरोबर भाऊ व दादा ना-सिक पावेतों होते. पुढें खांसा व भाऊ कोंकणांतून पुणियास आले. दादा साहेब गुजराथेंत आमदाबाद घेऊन था (?) ल-नेरीं होळकर सुद्धां मिळोन हिंदुस्थानांत गेले." दुसरी बखर.

मागें लक्ष्मणपंत कोणी गृहस्थ नांदत होते त्यांची जागा घेऊन घर बांधिलें. तेथें तीन वर्षे कारभार करून मृत्यु पावले. त्यांस दत्तपुत्र सदाशिव रामचंद्र झाले. पुरंदरे घरीं होते त्यांस सरदारी सांगितली. त्यांत हरी गोपाळ सुपेकर सरदारीवर होते. सुभ्याचें काम नारो आपाजी करीत होते. विजयदुर्ग व सुवर्णदुर्ग वगैरे कोंकणांत, तेथें अम्मल इदलशाई विजापुराकडील प्रथम, नंतर अमात्य बावडेकर, नंतर कान्होजी आंग्रे वर्षे वीस, त्याचा लेंक सखोजी त्यास लेंक संभाजी व मानाजी, त्यास लेंक संभाजी, त्यास तुळाजी, त्यास लेक मानाजी कुलाब्याकडे असत. कलम.

१. शके १६७५ सन ११६३. देशीं स्वारी असतां माधवराव साहेबांचें लग्न शिवाजी बल्लाळ पागेकडे अशी [?] डुंबरीस होते. त्यांची कन्या सौभाग्यवती रमाबाई निश्चय करून लग्न केलें. बाबा व बाबुराव फडणीस व आबा मुजु-मदार व महिपतराव चिटणीस व कृष्णराव पारसनीस व कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे यांस पालख्यांचीं वस्त्रें दिलीं. दादा साहेब व कारभारी सखारामपंत हिंदुस्था-नांत छावणीस आहेत. कोंकणांत अम्मल आंग्रे यांचा. महादाजी आबाजी पुरंदरे घरीं. कारभारास भाऊ साहेब आहेत. कलम.

१. शके १६७६ सन ११६४ श्रीमंत देशीं सिंहस्थास गंगातीरास जाऊन आले. महादाजी आबाजी पुरंदरे यांबरोबर सरकारचे कारखाने व फौज देऊन तोफखाना नवा सजवून माधवराव पानसे कुळकर्णी मौजे सोनोरी[५१] तालुके करेपठार यांस कारखाना सांगोन बराबर देऊन कर्नाटकांत पाठविलें. त्यांनीं कर्नाटकांत जाऊन बिदनूरची खंडणी घेऊन, अखेरीस सासवडास आले. कारखाने व निशाणें सरकारांत पाठवून दिलीं. स्वारींतून मुशाफरजंग, गारदि-यांचा सरदार, पळून गेला. दादासाहेब हिंदुस्थान छावणी कुंभेरीकडे. कारभारी सखारामपंत बापू. कोंकणांत आंग्रे यांजवर स्वारी आली. खंडोजी माणकर व रामाजी महादेव व संक्राजी निळकंठ वगैरे जाऊस किल्ले घेऊन अम्मल सरकारी झाला. पर्वतीचे देवळाचें काम तयार झालें. पूजा एका-

---

४९. हे सोलापूरकर जोशी.

५०. "सांसास्वारी व भाऊ माधवराव यांचें लग्न करून कर्नाटकांत गेले. तेर-दळ, जमखिंडी घेऊन माघारे आले. दादा साहेब हिंदुस्थानांत कुंभेरीस गेले." दुसरी बखर. तेरदळ हल्लीं सांगलीकरांकडे आहे.

५१. सोनोरी ता० पुरंदर हा गांव पा-नसे यांस इनाम आहे. जवळच मल्हार-गड नांवाचा किल्ला आहे तो त्यांजकडे होता. हल्लीं सोनोरी येथें पानशांचीं मुख्य तीन घराणीं आहेत. माधवराव हे शिवा-जी माणकेश्वर यांचे चिरंजीव. पानशांच्या घराण्याची संक्षिप्त हकीगत वरील माधवराव पानशे यांचे वंशज केशव बापूराव पानशे यांणीं आह्मांकडे पाठविली आहे याबद्दल आह्मी त्यांचे फार आभारी आहों.

अनुक्रमणिका

दशीस त्यांसे जाऊन करूं लागले. पर्वती संस्थान केलें. चतुर्थीस थेउरास स्वारी जात होती. थेऊर व आळंदी व गणेशखिंड व [?] पाषाण या मार्गी झाडें लाविलीं. पुण्याची वस्ती वसली. शेतें मोडून वसाहत झाली. स्वारी सासवडास जाऊन महादाजी आबाजी पुरंदरे यांस पुण्यास घेऊन[५२] आले. कलम.

१. शके १६७७ सन ११६५. श्रीमंतांस नारायणरावसाहेब पुत्र झाले. दादा साहेब हिंदुस्थानांतून तीन वर्षे छावणी करून आले. कारभारी सखारामपंत असतां कृष्णराव बल्लाळ[५३] काळे व विसाजीपंत लेले व चिंतो विठ्ठल त्यांजवळ आहेत. जानकीबाई दादासाहेबांची स्त्री निवर्तली. दुसरें लग्न कृष्णातिरीं गलगलें येथें स्वारींत झालें. सौभाग्यवती आणंदीबाई[५४] नांव ठेविलें. सलाबतजंग भागानगरींहून चालून आले त्यांशीं सल्ला केला. सावनुरांत मुरारजी घोरपडे हिंदुराव त्यास पेशजी स्वारींतून मुजाफरजंग रुसून गेला होता तो त्यांशीं मिळून सावनूर बळाऊन लढाई लागली. त्यावर श्रीमंत व भोंसले नागपूरकर व नबाब [अशी] लाख फौज जमा झाली. मोर्चे लाविले. ते सालीं महादाजी आबाजी व कोन्हेर त्रिंबक घरीं होते त्यांस बोलावून घेतले. मुसा बुशी फिरंगी नबाबाकडील त्यानें तोफांचा मार देऊन गांवकुसूं पाडिलें. हल्ला जाला. कोन्हेर त्रिंबक यांस कपाळास गोळी चाटून गेली. भाऊसाहेब व पुरंदरे मोर्च्यांत होते. मुरारराव घोरपडे कौल घेऊन गुतीस गेले. सल्ला जाला. मुजाफरखान चाकर ठेवून श्रीमंतांनीं बरोबर घेतला. निजामअल्ली भागानगरास गेले. नागपुरास भोंसले निरोप घेऊन गेले. पर्वतीस तळ्याचें काम लाविलें. खासे जाऊन बसत होते[५५]. कलम.

१. शके १६७८[५६] सन ११६६. खांसा स्वारी फौजेनिशीं नालबंदी देऊन साठ हजार फौज घेऊन कारभारी भाऊसाहेब [असे] कृष्णातीरास गेले. करनाटक प्रांतींचे वकील आले. खंडण्याचा करार करून घेऊन तोफखाना

---

५१. नित्य आळंदीस जाणाऱ्या एका गौळी जातीच्या वारकऱ्यानें झाडें लाविलीं असें सांगतात तें ह्या वरून खोटें ठरतें.

५२. "खांसा स्वारी कृष्णेपर्यंत जाऊन माघारी आली. नंतर सिंहस्थाकरितां नासिकास गेले. दादा साहेब हिंदुस्थानांत." दुसरी बखर.

५३. कृष्णराव हे निजामाकडील पेशव्यांचा प्रसिद्ध वकील जो गोविंदराव काळे त्याचे तीर्थरूप.

५४. ही ओक यांची कन्या.

५५. "कुंभेरीहून दादा देशीं आले. जानकीबाई प्रसूत होऊन मरण पावली. उपरांत गलगल्यास लग्न करून सावनुरास स्वारीस (खांसाकडे) गेले. याच सालीं तुळाजी आंग्रे धरून आणिले." दुसरी बखर.

५६. "सु० स० सब्बा खमसैन (मयाव अल्लफ् ११५७ इ० स० १७५६) खांसा स्वारी श्रीरंगपट्टणास गेली. बरोबर भाऊ. दादासाहेब कितुरास." दुसरी बखर.

अनुक्रमणिका

जंगी सौंमानें बरोबर असतां श्रीरंगपट्टणास गेले. तेथें कुंभार राजा. त्याजवळ हैदर नाईक जमादार होता. मोर्चे देऊन सत्तावीस दिवस लढाई केली. खांसा भाऊ साहेबे मोर्च्यांत होते. मोर्च्यांतील तोफ एक फुटली त्यानें माणसें जायां झालीं. नंतर सल्याचें बोलणें होऊन, छत्तीस लाख रुपयांचे होन व पंधरा लक्षांची हुंडी, एकूण एकावन लक्ष रुपये खंडणी घेऊन श्रीमंत ज्येष्ठमासीं तुंगभद्रेवर आले. नदीस पाणी फार होतें. श्रीमंतांनीं पूजा करून प्रार्थना केली. उतार होऊन लष्कर उतरून आलें. पुढें कृष्णेवरही याप्रमाणें झालें. लष्कर उतरून पार आलें. श्रीमंत आलीकडे आल्यावर कृष्णेस पाणी पूर्ववत् प्रमाणें जाहलें! दर कूच निघोन सत्ताविसावे दिवशीं पुण्यास दाखल जाहले. दादासाहेब यांस कारभारी सखाराम भगवंत हे व होळकर समागमें स्वारी हिंदुस्थानांत पाठविली. कलम.

१. शके १६७९ सन ११६७. स्वारी श्रीमंत विश्वासराव, कारभारी बाबूराव फडणीस, सरदार दत्ताजी शिंदे, फौज सुद्धां व हुजरात पागा व सरदार निजाम अल्लीखां याजवर रवाना केले. त्यांजकडील वकील पांच लक्ष रुपयांची जहागीर देतों म्हणोन बोलण्यास आले. तें श्रीमंतांनीं न ऐकतां बिघाड दाखविला. नबाब चालून आले. बरोबर विठ्ठल सुंदर दिवाण होते. निजाम अल्लीखां येतात हें ऐकून भाऊसाहेब फौजे सुद्धां डेरां दाखल होऊन मागाहून चालले. हुजुरात पंचवीस तीस हजार घेऊन कूच दर कूच नाशकास जाऊन, गंगास्नान करून, नगर किल्यानजवळ फरा [?] बागांत मुक्काम केला. विश्वासराव यांची व नबाब बहादुर यांची लढाई होऊं लागली. दत्ताजी शिंदे यांनीं तरवार फार केली. नबाब शिकस्त होऊन पंचवीस लक्ष रुपयांची जहागीर व किल्ले देऊन सल्ला केला. उभयतां श्रीमंतांच्या भेटी झाल्या. या पूर्वीं नबाबाची भेट विश्वासराव यांनीं भगवंतराव कडेकर [?] याचे विद्यमानें घेतली होती. नबाब निघोन गेले. उभयतां श्रीमंत पुण्यास आले. हिंदुस्थानांत दादासाहेब छावणी करून राहिले. कारभारी सखारामपंत व जनार्दन बल्लाळ फडणीस होते. त्यांत फडणिसांचा काळ झाला. कलम.

---

५७. जंगीसामान=लढाऊ सामान, दारू गोळा वगैरे.

५८. यावरून व मागील पुढील मजकुरावरून भाऊंस लढाईचा सराव नव्हता असें बिलकुल होत नाहीं.

५९. " सु० स० संमान खमसैन (म० अ० ११५८ इ० स० १७५७) खांसास्वारी बराबर भाऊ तांदुळजे पर्यंत गेले. नबाब निजामअल्लीखां याजपासून २५ लक्षांची जहागीर घेतली. दादासाहेब कितुरास." दुसरी बखर.

६०. भाऊ साहेबांची बखर पृ० ३६ व ३७ पहा.

[४१] ॥ श्री लक्ष्मीकांत ॥

हुकूमनामा सरकार श्रीमंत महाराज राजश्री रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा बे॥ शिवराव पांडुरंग सु॥ सीत अर्बेन मयातैन आलफ. छावणी फौज सोनेगांव येथें फौजेंत तुमचे कडील कारकून दाखल्याचे कामीं आहेत त्यांस सांप्रत ज्याप्रमाणें छावणी फौज माहाराजगंज येथें शिरस्ता चालत आला त्याप्रमाणेंच याही फौजेंत राहील हें समजोन हा हुकूमनामा तुम्हांस सादर केला असे. त्यास तुम्ही छावणी फौज सोनेगांव येथून आपले कारकून दाखल्याचे कामीं आहेत त्यांजला मेदसरसुद्धां बोलावून घेणें. जाणिजे छ० १ माहे शवाल सन १२५५ साल फसली मोर्तब सुद .

[४२] ॥ श्री लक्ष्मीकांत ॥

राजश्री बाळाजी रामचंद्र गोसावी यांस

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य— श्रे॥ रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा दंडवत सु॥ सन इसने अशर मयातैन व अलफ राजश्री अमृतराव पांडुरंग यांनीं विनंतीपत्र पाठविलें त्याजवरून सरकारचे समजण्यांत आलें [कीं] पेंढारी यांचा जमाव येकायेकीं कोणास बातमी न समजतां नागपूर शहरचे जवळ येवून मंगळवारी पेठेस आग दिल्ही. आणि चहूंकडून येकच बेलवा केला. त्या प्रसंगीं तुम्हीं जातीनीं जाऊन तोफखाना व बाणांच्या कैच्या रवाना केल्या होत्या त्या माघाऱ्या आणोन, तोफखान्याचा गोलंदाज वगैरे एकत्र करून पेंढारी यांची लढाई घेऊन त्या लोकांचें पारपत्य करून शहर वाचविलें व त्यांचे मागें धावून जाऊन जागजागीं ज्या ज्या रुखावर त्यांचा शह त्या त्या रुखावर तोफेचा आणि बाणांचा मार करून परागंदा केलें. इत्यादिक मजकूर सरकारचे समजण्यांत आले. यास तुम्ही तीर्थस्वरूप कैलासवासी आबासाहेब यांचे वेळेपासून वडिलोपार्जित सरकार चाकरी ऐसीच निःसीम पणें करीत आलां, व फार दिवस सरकारचे पदरीं अन्न खात आलां व सरकारची सेवा ही करीत आलां तेव्हां तुह्माविषयीं सरकारची खातरजमा आहेच. हल्लीचे वेळेस सरकारची खांसा स्वारी प्रसंगीं नसतां मेहनत केली आणि अमृतराव पांडुरंग यांस गोळी लागून जखमी जाले असतां सर्वत्रांस समेटून राजश्री शिवराव पांडुरंग यांस पुढें करून सरकारचा नक्षा कायम ठेविला याचा संतोष सरकारास फार झाला. त्यास ऐसी चाकरी तुमचे वडिलांपासून होतच आली आहे. त्याप्रमाणें हल्लीं तुम्हीं केली व पुढेंही करीत जाणें. तुह्माकडेस हजेरी गणती वगैरे फौजेची आहे त्याप्रमाणें

१. दगा.
२. बाण दारूचे
३. भवानीपत काळू.

चालेल आणि तुमचे वंशस्थाचा निर्वाह शिलशिल्यानुरूप सरकारांतून होईल, एविशीं तुम्ही आपली खातरजमा ठेवणें. जाणिजे छ ५ माहे रबिलावल. बहुत काय लिहिणें. (शिक्का.)

[४३]

नबाबाची व जानोजी भोंसलेची कलमबंदी.

सवाल १.---बराड प्रांतीं तह पहिले पासून आहे. त्याप्रमाणें अमल सुरळीत चालावा. त्यांत खलश[1] नसावा. ज्यास्ती उपद्रव करूं नये. कलम.

ज० १.---खलेल आम्हांकडून जाहला असला तरि जाबसाल खाम हिशेब मनास आणून करूं. पुढें तहाप्रमाणें चालूं येणेंप्रमाणें.

स० २.---सालमजकुरीं श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान यांची स्वारी बऱ्हाड प्रांतीं आली. भोंसले यांचा हिस्सा म्हणून महालों महाल ऐवज घेतला. त्याची रसीद एकंदर महालों महालची द्यावी कीं, जो आकार मामलत रूईनें होईल त्यांत सरकार हिस्सा जाऊन बाकी ह्याचा हिस्सा राहील त्यांत तो ऐवज मजुरा द्यावा.

ज० २.---ऐवज सालमजकुरीं न पुरतां येत्या सालांत राहिला ऐवज मजुरा देऊं. रसीद बाजवी असावी.

स० ३.---देवगड चांदा येथील पेशकशीचा ऐवज सुदामत प्रमाणें देत नाहींत. त्याचा मागील हिशेबाप्रमाणें ऐवज नगद द्यावा. व पुढील सावकारी निशा द्यावी. कलम.

ज० ३.---[ही जागा मूळांत कोरी आहे.]

स० ४.---गढिया व ठाणें सांप्रत नवीन घेतले आहेत त्यांत सुदामत[2] ठाणें राहत आहेत ते ठाणें सोडावीं. ठाणें आमचीं. कलम.

ज० ४.---तहाखेरीज घेतलीं असतील तरि माघारी घ्यावीं.

स० ५.---सांप्रत फौजेचे उपद्रवामुळें वऱ्हाड मुलूख प्रांत खराबीत आले. त्यास कौलपत्र देऊन आकाराचा पैसा घेऊन त्याची उरतवारी करावी; उभयतां कडून कौलास अंतर नसावें. ज्यास्त उपद्रव न करावा.

ज० ५.---प्रांत उभयतांचा आहे. त्यास उभयपक्षीं उचित तें करावें.

स० ६---वऱ्हाड प्रांतीं सुभा राहील त्यानें व सरकारचे सुभेदारानें आपापले तहाप्रमाणें अम्मल करून सुरळीत वर्तावें; हिशेबाप्रमाणें महालाचा वसूल द्यावा; जहागीरदार वगैरेचे महालास उपद्रव न द्यावा. कलम.

---

१. दुजाभाव. २. पूर्वचालीप्रमाणें.

अनुक्रमणिका

ज० ६—सदर्हू प्रांत तुमचा आमचा आहे त्यास उभयतांनीं परस्परें जें उचित तें करावें. येणेंप्रमाणें.

स० ७—जहागीरदारांचे महालांत तह व गांवखर्च व सरदेशमुखी वजा करून बाकी निंमेनिंमे ऐवज घेत जावा; त्या करारांत अंतर नसावें. कलम.

ज० ७.—[ही जागा मूळांत कोरी आहे]

स० ८.—पागेकरी वगैरे पतकी महालांत राहतात. त्यांनीं बाबगा उपद्रव रयतीस न द्यावा. कलम.

ज० ८.—जें उचित तें उभयतांनीं करावें.

स० ९.—भागानगर व बेदर व अवरंगाबाद वगैरे प्रांतीं घांसदाणा नबाब असफज्याचे वेळेस न होतां, सांप्रत ही खास फौज त्या प्रांतीं असल्यास घेऊं सकत नाहींत. फौज मोर्हामशीर असतां मागें उपद्रव देतात ते न करावा. कलम.

ज० ९.—घांसदाणा नबाब असफ़ज्याचे वेळेस व नासरजंग यांचे इनायत झाला. घांसदाणा मामूल घेणें. येणेंप्रमाणें.

स० १०—प्रगणे नाचणगांव वगैरे महाल वर्धापार आहेत त्यांचा तहाचे वेळेस इजारा करून दिल्हा. त्या तागाईत तो ऐवज न आला तो नगद द्यावा पुढें सावकारी निशा जाली यास महाल त्याजकडेस रहावेत नाहीं तरि सदर्हू महाल सोडावेत.

ज० १०—सदर्हू इजाऱ्याचे तहाप्रमाणें ऐवज बेमुजीब हिशेब भरून तागाईत राजे बहादुर दिल्हा. आलीकडेस सनदा आहेत त्यास कराराप्रमाणें सनदा असल्यास उत्तम.

स० ११—साबाजी भोंसले यांस जागिर बशर्त चाकरी करावी म्हणून दिल्ही. त्यास कराराप्रमाणें फौज चाकरीस नाहीं. सबब फौज चाकरीस द्यावी. अथवा महाल सोडावे.

ज० ११.—चाकरी बशर्त परंतु आज पावेतों चाकरी केली नाहीं. जहागीर आसफज्यापासून आहे.

स० १२—आमनेरचा किल्ला यास दिल्हा. सबब कीं, हे येऊन सरकारांत सामिल जाहले. पुढें सामिल राहून कितीएक मनसुबे करावे, तों याजकडे सामिलातींत अंतर जहालें सबब किल्ला व महाल सोडावा. दिकत नसावी.

ज० १२.—बेमोजिब सनद जवाबसाल आहे.

स० १३.—राजाराम बाबूराव सुभेदार आपले सुभ्यांत अम्मल करितात. त्यास बुडविलें त्याची माल मवेशी व सरकारच्या तोफा वगैरे माघाऱ्या द्याव्या. क० १

ज० १३.—वाजवी.

अनुक्रमणिका

स० १४.—निंबाळकर वगैरे त्यांचे महालांत पैसे वगैरे वानवी घेतले ते जमीदारांचे रुजुवातीनें सदहू ऐवज माघारा द्यावा. कलम १.

ज० १४.—बत्तिसां लक्षांची जहागिर श्रीमंतानें दिली त्या महालाचा वसूल नवाबचे सरकारांत अगर जहागिरदारांकडे जमीदारांकडे त्या वेळीं सदहू निंबाळकर वगैरे यांचे तालुक्यांत घेतला असेल.

स० १५.—हवेली आळजपूर याचा मक्ता सरदेशमुखी मोकाश पावती घांसदाणा वगैरे कुल मुकरार रुपये २५००० पंचवीस हजार अक्षरीं पंचवीस हजार घेत जावे. याचप्रमाणें तहनामा आहे त्यास सांप्रत कराराशिवाय ऐवज अधिक घेतला असेल तो ऐवज माघारा दरोबस्त दिला पाहिजे. कलम १.

ज० १५.—[ही जागा मूळांत कोरी आहे]

[४४] **भोंसल्यांच्या लढाया आणि *तहनामे.**

[१] पहिला रघोजी

तारीख चंद्र १२ माहे जून सन १८२१ इसवी साहेब अल्लीशान बहादूर [रेसिडन्ट साहेब] यांनीं हुकूम केला जे, ज्या लढाया जाहाल्या त्याच्या नंतर बोलाचाली काय जहाली व गोष्ट मात काय जाहाली ते कळवावी.

मोठे रघोजी भोंसले यांचे वेळेस पांच लढाया जाहाल्या एक [१] कान्होजी भोंसल्याची [२] दुसरी बंगाल्याची [३] तिसरी देवगडची [४] चवथी चांद्याची [५] पांचवी निजामअल्लीखांची. या पांच लढाया जाहाल्या यांशिवाय भोपाळाकडेस पेशवे साहेबांबरोबर गेले होते व बुंदेलखंडाकडे व त्रिचनापल्लीकडे व चंदीचंदावराकडेस गेले होते. जाण्याचें कारण मुलूख लुटावा आणि खंडण्या घ्याव्या, इतकें कारण; सवालजबाब नाहीं; याचा तपशील या प्रकारें:—

१. प्रथम रघोजी भोंसले साहेबांस सेनासाहेबीची पदवी मिळून कान्होजी भोंसलेचे कामावर स्थापित जाहाले. कान्होजी चुलत चुलता याशीं व रघोजीशीं लढाई उमरावती व बाळापूर यांचेमध्यें जाहाली. तेव्हां कान्होजीचें बोलणें राजा शाहूशीं काय जहालें हें न समजलें. परंतु कान्होजी भोंसल्याची सैलतनत बिघडल्या नंतर त्याचे पुत्राशीं व रघोजीशीं करार मदार जाहाला त्याचा बजिन्नस तहनाम्याचा आहे. नक्कल सन ११४९ जे

* प्रस्तुत लेख बराच मोठा आहे व त्यांत कोठें युद्धसंग्रामाची हकीकत सविस्तर दिली आहे. या समग्र लेखाची दुसरी प्रत आमच्या पाशीं नाहीं तथापि इतर ठिकाणीं यांतील कित्येक गोष्टींचा उल्लेख आला आहे व तहनाम्यांच्या सबंध प्रती मिळाल्या आहेत ह्मणून हा लेख जितका सुबोध करवला तितका केला आहे.

१. पहिला रघोजी.

२. सलतनत–सलतान–सलतन = फौजफाटा, घोडेस्वार.

निघाले बळें भार साही जणांचे । महावीर ते गर्जती विक्रमाचे ॥
रणामंडळीं पारखे वीर कैसे । दळेंशीं बळें धांवती काळ जैसे ॥ ४८ ॥
महा मार दोहीं दळीं एक जाला । कपी वीर राक्षेस कीती निमाला ॥
पुढें वानरीं घोर घातें निघातें । रणीं भग्न केलें तयां राक्षसांतें ॥ ४९ ॥
तयां देखतां लोटला दिव्य घोडा । नरां-अंतकू कोपला वीर गाढा ॥
बळें हाणतां शस्त्र वाजे घडाडां । तुटों लागले पादपाणी थडाडां ॥ ५० ॥
बहू वेग संहारिती सर्व सेना । कपी पाहती अश्व कोठें दिसेना ॥
पुढें पाहतां पाहतां लाग वेगीं । अकस्मात तें आदळे खड्ग अंगीं ॥ ५१ ॥
बहूसाल तेणें [v]तया वानरांच्या । ग्रिवा कापिल्या थोर माहा विरांच्या ॥
कपी-वाहिनीचा रणीं आट जाला । [w]भुमी लोटिले शोणितें पूर आला ॥ ५२ ॥
कपी वीर ते खोंचले भग्न जाले । महा मार देखोनि वेगें[x] पळाले ॥
कितीएक ते सुग्रिवा आड गेले । पुढें अंगदें सर्व ही स्वस्थ केले ॥ ५३ ॥
उणें देखिलें धांवला शीघ्र कोपें । बळें ताडिला अश्व तो वज्र-थापें ॥
नरा-अंतकाला रणीं अंत आला । बहू मेद-मांसें भुमी गाळ जाला ॥ ५४ ॥
नरा-अंतका मारिलें अंगदानें । पुढें वीर ऊठावले घोर-त्राणें ॥
रणामंडळा माजि ते शीघ्र आले । तया अंगदा ही कपी साह्य जाले ॥ ५५ ॥
करी नीळ तो युद्ध माहोदराशीं । महा वीर देवांतकू मारुताशीं ॥
भिडे त्रीशिरा पार्श्व तो ऋषभेशीं । बळें झुंझती चौघे तीघां जणांशीं ॥ ५६ ॥
पुढें मांडिला थोर संहार तेथें । रणीं माजलीं तैं बहूसाल प्रेतें ॥
महावीर ते धीर संग्राम-सैरें । बळें धांवती एकमेकां पुढारें ॥ ५७ ॥
विरश्री बळें दूर टाकूनि शंका । रणीं हाणती घाय ते येकमेकां ॥
महा थोर संग्राम साही जणांचा । पुरीं पूरला अंत त्या राक्षसांचा ॥ ५८ ॥
गजारूढ माहोदरू त्या निळानें । रणामाजि देवांतकू मारुतीनें ॥
महा वीर पारश्व त्या ऋषभानें । रणीं झुंजतां पाडिले थोर मानें ॥ ५९ ॥
बळें कोपला तो अती चंडकाया । रथू लोटिला शत्रु तेणें जिताया ॥
कपी वीर ते आडवे शीघ्र आले । पुढें चालतां सर्व ही भग्न केले ॥ ६० ॥
रथीं बैसला पर्वता सारखा तो । म्हणे राम हा कोण युद्धासि येतो ॥
वदे शीघ्र बीभीषणू रम्य वाचा । रघूनायका पुत्र हा रावणाचा ॥ ६१ ॥
सखा होय सौमित्र तुह्मांसि जैसा । अतीकाय तो मेघनादासि तैसा ॥
न लेखी कपी-वाहिनीचा उठावा । तुह्मीं कीं सुमित्रा-सुतें हा वधावा ॥ ६२ ॥

v. 'रिसां' पा० मे०. w. 'भुमीलागिं शोणीत तो पूर आला' पा० मे०. x. 'मार्गें' पा० मे०.

म्हणे त्यासि पाहा बरें रावणारी । उभा राहिला शीघ्र कोदंड[61]-धारी ॥
विरश्री बळें बाणिली दिव्य शोभा । रणामंडळीं ठाण मांडूनि ऊभा ॥ ६३ ॥
पुढें राघवें ओढिला बाण जैसा । वदे आदरें वीर सौमित्र तैसा ॥
पहावें घडी येक राजीव[62]-नेत्रें । वधीतों बळें दैत्य मुहूर्त[63]-मात्रें ॥ ६४ ॥
पुढें पावला तो अती चंड काया । [y]बहू बोलती येकमेकां छळाया ॥
तया येकमेकांस निर्वाण जालें । शरां सोडिलें व्योम संपूर्ण केलें ॥ ६५ ॥
शरा तोडिती एकमेकां विरांचे । पुन्हा मागुती भार येती शरांचें ॥
बळें भीडती बाणबाणास कैसे । पडों लागती छेदिले सर्प जैसे ॥ ६६ ॥
शरीं राक्षसें व्योम संपूर्ण केलें । विरें लक्ष्मणें शीघ्र छेदूनि नेलें ॥
रिपू कोपला मागुते बाण सोडी । बळें वीर सौमित्र तात्काळ तोडी ॥ ६७ ॥
पुढें वीर रामानुजें ते चि काळीं । नभीं मंडपू घातला बाणजाळीं ॥
किती चूकले भार येतां शरांचे । देहे खोंचले एकमेकां विरांचे ॥ ६८ ॥
विरश्री-बळें दुःख नाहीं तयांचें । नभीं पाहती देव कौतूक त्यांचें ॥
दळें थोकलीं युद्ध होतां खणाणां । तया मस्तकू डोलवी रामराणा ॥ ६९ ॥
भला रावणी[64] वीर हा चंडदेही । दुजा मानवी वीर सौमित्र तो ही ॥
महावीर दोघे रणामाजि कैसे । बळें मातले भीडती काळ जैसे ॥ ७०॥
पुढें शीघ्र सौमित्र तो वज्र-ठाणें । बळें तोडिलें शीर चंद्रार्ध-बाणें ॥
रणीं पाडिला तो अती चंडकाया । बळें लागले दैत्य मागें पळाया ॥ ७१ ॥
बहूसाल ते मृत्युपंथेंचि गेले । परी अल्प घायाळ मागें पळाले ॥
पुरी माजि जाऊन लंकापतीला । भयें सांगती सर्व संहार झाला ॥ ७२ ॥
बहू झुंजतां झुंजतां भग्न जाले । रणीं सर्व ही पुत्र-मंत्री निमाले ॥
नरां वानरांला जयो प्राप्त जाला । क्षयो राक्षसां शीघ्र टाकूनि आला ॥ ७३ ॥
पुढें रावणू तो भुमी अंग घाली । तया ऐकतां मूर्छना शीघ्र आली ॥
शरिरीं नसे शुद्धि सर्वै उडाली । बहू दैन्यवाणी दशा प्राप्त जाली ॥ ७४ ॥
करी रावणू शोक शंकारहीतू । सभा-मंडपीं धांवला इंद्रजीतू ॥
पिता शीघ्र आलिंगिला मेघनादें । म्हणे काय जी शीणतां व्यर्थ खेदें ॥ ७५ ॥
बहूतां परी जनकू[65] शीकवीला । म्हणे शीघ्र मारूनि येतों रिपूला ॥
तेणें रावणू शोक सांडूनि ठेला । बहूसाल सन्मानिलें त्या सुताला ॥ ७६ ॥
बहू दीस होती गळां रत्न माळा । तये पाहतां मोल थोडें भुगोळा ॥
करीं घेतली माळिका आवडीनें । सुताच्या गळां घातली ते[z] त्वरेनें ॥ ७७ ॥

---

६१. कोदंड=धनुष्य. ६२. राजीव=कमल. ६३. मुहूर्त=अत्यल्प काळ. y. ‘बळें’ पा० भे०. ६४. रावणी=रावणाचा पुत्र. ६५. जनक=बाप (रावण). z. ‘रावणानें’ पा० भे०.

अनुक्रमणिका

रणा चालिला वीर संग्राम सैरा । दळेंशीं बळें लोटला भार सैरा ॥
रथां घोडियां कुंजरां [६६]मीति नाहीं । बहूसाल वाद्यें पुढें एक घाई ॥ ७८ ॥
महा वैभवेशीं रणामाजि आला । तया इंद्रजीतें रणीं होम केला ॥
[a]यथायोग्य पूर्णाहुतीचेनि तोषें । रथू दीधला अग्निवर्णू [६७]हुताशें ॥ ७९ ॥
रथू तोमरू-खड्ग-बाणीं विराजे । वरी रावणी तो महा वीर साजे ॥
उडाला रथेंशीं बळें अंतराळें । असंभाव्य सोडी तळीं बाण-जाळें ॥ ८० ॥
बळें सूटले बाण त्या राक्षसाचे । बहू खोंचले भार [६८]गोळांगुळांचे ॥
[b]फुटों लागले कोथळे पादपाणी । भयें बोलती वानरें दैन्य वाणी ॥ ८१ ॥
कितीएक ते वीर भेणें पळाले । पुढें जात जातांचि चौरंग केले ॥
कितीएक मागें विरां आड जाती । अकस्मात तेथें चि ते भेदिजेती ॥ ८२ ॥
कपी-वाहिनीमाजि आकांत जाला । रणीं तो विरें वीर सर्वै निमाला ॥
सुमित्रा-सुतू बोलिला राघवाला । बहू आट जाला रिसां वानरांला ॥ ८३ ॥
पुढें बोलतां बोलतां ते चि काळीं । अकस्मात ते भेदिले बाण-जाळीं ॥
निचेष्टीत भूमी धनुष्यें गळालीं । विरें इंद्रजीतें [c] बहु ख्याति केली ॥ ८४ ॥
बळी रावणी एकला वीर जेठी । कपी पाडिले लक्ष कोट्यानुकोटी ॥
महा वीर ते धीर मेरू बळाचे । प्रतापें सुरांहूनि ते विक्रमाचे ॥ ८५ ॥
रिसां वानरां सर्व संहार केला । पुरी माजि तो येश घेऊनि गेला ॥
नमस्कार केला तया रावणाला । दळेंशीं बळें राम शत्रू निमाला ॥ ८६ ॥
रणीं सर्व ही पाडिले प्रेतराशी । बहूसाल आनंद त्या रावणासी ॥
महा सूख लंका-पुरीमाजि ऐसें । पुढें वर्तलें वानरांमाजि कैसें ॥ ८७ ॥
कपी रीस[d] ते पर्वता तुल्य कैसे । निमाले रणीं [e]पाडिले वृक्ष जैसे ॥
तयांमाजि कल्याण दोघां जणाला । कपी मारुती आणि बीभीषणाला ॥ ८८ ॥
रणें माजलें सर्व ही प्रेतरूपी । तया माजि ते दोघे [६९]उद्विग्न रूपी ॥
विचारूनियां [७०]वन्हि-शीखा उजेडें । रणा शोधिलें सर्व [f]तिहीं निवाडें ॥ ८९ ॥
रणा शोधितां सर्व सेनेसि अंत । तयामाजि तो बोलिला जांबुवंत ॥
पुढें वीर ते शीघ्र धांवूनि आले । तया पाहतां बाण आंगीं बुडाले ॥ ९० ॥
बहूसाल तो रीस घायाळ जाला । बळी[g] बाण-जाळीं रणीं आकळीला ॥
महावीर बीभिषणें ऊठवीला । बळें बाण वोढूनियां स्वस्थ केला ॥ ९१ ॥

---

६६. मिति=गणति. a. 'तयालागिं' पा० भे०. ६७. हुताश=विस्तव. ६८. गोलांगुल=वानर. b. 'तुटों' पा० भे०. c. 'रणीं' पा० भे०. d. 'वीर' पा० भे०. e. 'ठेविले' पा० भे०. ६९. उद्विग्न=दुःखी. ७०. वन्हिशिखा=विस्तवाची ज्वाला. f. 'ही तें' पा० भे०. g. 'बहू' पा० भे०.

अनुक्रमणिका

पुढें ऋक्ष बीभीषणालागीं पूसे । महावीर ते मुख्य आहेत कैसे ॥
म्हणे जांबुवंतासि नैऋत्य-[71]नाथू । विरा पुससी काय जाला अनर्थू ॥ ९२ ॥
महावीर दोघे निचेष्टीत झाले । [h]परी सुग्रिवादीक सर्वे निमाले ॥
रणामाजि तें शोधिली सर्व सेना । समस्तामध्यें एक तोही [i]दिसेना ॥ ९३ ॥
प्रसंगीं निरूपी यथातथ्य मातू । मनामाजि तो जांबुवंतू निवांतू ॥
म्हणे वीर बीभीषणू जांबुवंता । समस्तासि कल्याण तें सांग आतां ॥ ९४ ॥
म्हणे ऋक्ष तो मारुतीवीण कांहीं । विरां ऊठवाया दुजा प्रेत्न नाहीं ॥
क्षिराब्धी-तटीं योजनें चारि कोटी । गिरी द्रोण आणील हा वीर जेठी ॥ ९५ ॥
महा रम्य द्रोणाचळू भव्य रूपी । तया मस्तकीं औषधी दिव्यरूपी ॥
बळें आणितां ऊठती सर्व सेना । कपी मारुतीवीण दूजा दिसेना ॥ ९६ ॥
म्हणे जांबुवंतासि नैऋत्य-नाथू । असंभाव्य तूं सांगशी दूर पंथू ॥
गमे प्रेत्न हा सर्वथा ही घडेना । गिरी मारुतीचेनिही आणवेना ॥ ९७ ॥
म्हणे गा विरा काय तूं बोलिलाशी । कपी सारखा मारुता भावितोशी ॥
परी जाणहा ईश्वरू साक्ष रूपी । कळेना जना रुद्र पूर्ण-प्रतापी ॥ ९८ ॥
बहु स्तूति केली तया मारुताची । तयें तोषली वृत्ति बीभीषणाची ॥
म्हणे गा विरा संकटीं धांव घालीं । बळें ऊठवीं सर्व सेना निमाली ॥ ९९ ॥
कपी मारुती उत्तरें सिद्ध जाला । मनीं चिंतिलें राम-पादांबु[72]जाला ॥
महावीर आणील द्रोणाचळातें । पुढें वीनवी दास तो श्रोतयांतें ॥ १०० ॥

प्रसंग ५वा प्रारंभ.

उभा राहिला वीर मंदार जैसा । मनाहूनि पूढें बळें वेग तैसा ॥
रूपें कर्कशू पाहतां पाहवेना । बहूसाल उंचाट त्या राहवेना ॥ १ ॥
अकस्मात तो व्योम[1]-पंथें उडाला । मही झोंकली पन्नगा[2] भार जाला ॥
बहू झोंकिले[a] कूर्म[3] वराह[4] दंती[5] । झडा चांचरे[b] ते धरा[6] सांवरीती ॥ २ ॥
स्फुरद्रूप सर्वांग वाजे झडाडां । उडाले नभीं वृक्ष वातें फडाडां ॥
असंभाव्य पिंजारिलें पुच्छ[7] मागें । नभोमंडळीं[8] जातसे लागवेगें ॥ ३ ॥
बहू लंघिली फोकळी वेग केला । द्विपें[9] पांच ही शीघ्र टाकूनि गेला ॥
उडाला बळें पांच सिंधू[10] अगाधू[11] । पुढें देखिला साहवा क्षीर-सिंधू[12] ॥ ४ ॥

---

७१. नैऋत्यनाथ=राक्षसांचा स्वामी. h. 'कपी' पा० भे०. i. 'वदेना' पा० भे०. ७२. पादांबुज=पदकमल. १. व्योम=आकाश. २. पन्नग=शेष, सर्प. a. 'थाकले' पा० भे०. ३. कूर्म=कासव. ४. वराह=डुकर. ५. दंती=हत्ती. b. 'चांचरीती' पा० भे०. ६. धरा=पृथ्वी. ७. पुच्छ=शेंपुट. ८. नभोमंडळ=आकाशमंडळ. ९. द्वीप=बेट. १०. सिंधु=समुद्र. ११. अगाध=खोल. १२. क्षीर=दूध.

तयाच्या तिरीं उंच आकाश पंथें । विरें देखिलें रम्य द्रोणाचळैतें[13] ॥
तया मस्तकीं दिव्य वल्ली अपारा । प्रभा फांकली तेज कल्लोळ सैरा ॥ ५ ॥
पुढें देखतां मारुता सांवरेना । धरीतां बळें तेज हाता चढेना ॥
महा औषधी दिव्य शैल्या निशैल्या । कपी देखतां सर्व ही गुप्त जाल्या ॥ ६ ॥
तया पर्वताची बहु स्तूति केली । परी नायके सर्व ही व्यर्थ गेली ॥
बहूसाल त्या [13]अचळें गर्व केला । पुढें मारुता कोप तात्काळ आला ॥ ७ ॥
महा थोर धिःकार केला तयासी । बळें शीघ्र उत्पाटिलें पर्वतासी ॥
गिरी घेतला पुच्छ वेष्टीत माथां । कपी-राज तो चालिला व्योम पंथा ॥ ८ ॥
रणीं जाहला सर्व संहार जेथें । महावीर आला अकस्मात तेथें ॥
नि[14]शा दाटली अंधकारें दिसेना । गिरी ठेवितां देखिली सर्व सेना ॥ ९ ॥
पिता पावला तो बळें मारुतीचा । रणीं वास नेला तया औषधींचा ॥
सुगंधें चि ते वीर आरोग्य जाले । कपी सर्व ही मृत्यु मारूनि ठेले ॥ १० ॥
दळेंशीं बळें ऊठला रामराजा । स्फुराणें रणीं[c] गर्जती वीर-फौजा ॥
पुढें मारुतें घेतलें पर्वताला । क्षिराब्धी तटीं शीघ्र ठेवूनि आला ॥ ११ ॥
तुलेना गती शक्ति माहा विराची । कळेना करी कोण संख्[15]या बळाची ॥
दिसे पाहतां वानरू वेषधारी । परी जाणिजे सत्य हा त्री[16]पुरारी ॥ १२ ॥
निशीच्या [17]पदें चारि कोटी उडाला । गिरी दों[d]पदीं शीघ्र घेऊनि आला ॥
पुन्हा मागुती तीपदां माजि नेला । प्रभातें चि चौथे पदीं प्राप्त जाला ॥ १३
सहस्रेक [18]गांवें गिरी[19] स्थूल मोठा । असंभाव्य या मारुतीचा चपेटा ॥
उडाला नभीं योजनें कोटि सोळा । नसे शोधितां दूसरा या भुगोळा ॥ १४ ॥
बहू पंथ चाले रवी भार नाना । बहू भार वाहे फ[20]णी तो उडेना ॥
गरूडासि तो आचळू हालवेना । दुजी साम्यता ब्रह्म-गोळीं दिसेना ॥ १५ ॥
पुढें मारुती भव्य आनंद-रूपी । नभोमंडळीं भा[21]नु जैसा प्र[22]तापी ॥
महा वीर तैसा दळामाजि आला । समस्तांसि देखोनि आनंद जाला ॥ १६ ॥
सखा तो जिवाचा असे दूरि देशीं । सदां लागलें चित्त हें त्याजपाशीं ॥
पुढें पाहतां तो अकस्मात आला । तया सारिखें [e]जाहलें मारुताला ॥ १७ ॥
कपीनें कसें पाहिलें राघवासी । पुढें देखिलें लोभियानें धनासी ॥
तथा बाळकें देखिलें जननी[23]ळीं । तया सारिखें जाहलें मारुताला ॥ १८ ॥

---

१३. अचळ=पर्वत. १४. निशा=रात्र. c. 'कपी' पा० भे०. १५. संख्या=गणना. १६. त्रिपुरारी=शिव. १७. पद=चवथा हिसा (प्रहर). d. 'द्रोण तो' पा० भे०. १८. गांव=योजन=चार कोस. १९. गिरी=पर्वत. २०. फणी=शेष. २१. भानु=सूर्य. २२. प्रतापी=ऊन पाडणारा, पक्षीं शूर. e. 'वाटलें राघवाला' पा० भे०. २३. जननी=आई.

नमस्कारिलें त्या रघूनायकासी । उभा राहिला हात जोडोनि पाशीं ॥
म्हणे राम धन्य गा धन्य वीरा । कपी काय द्यावें तुझ्या ऊपकारा ॥ १९ ॥
अगा मारुती तूझिया उपकारें । जिवा ऋण जालें बहूसाल भारें ॥
सदा सर्वदा आमुची थोर चिंता । समस्तांसि तूं एकला प्राण-दाता ॥ २० ॥
म्हणे मारुती सर्व स्वामी प्रतापें । प्रभू काय कीजेल म्यां दीनरूपें ॥
समर्था तुझेनी कृपेवीण कांहीं । स्वता अल्पहीं कार्य होणार नाहीं ॥ २१ ॥
बहूतां परी मारुतें स्तूति केली । मनोवृत्ति ते राघवाची निवाली ॥
पुढें राघवें रुद्र संतुष्ट केला । बहूतां परी आदरें गौरवीला ॥ २२ ॥
प्रसंगें कपी-नाथ[24] सुग्रीव बोले । म्हणे मारुती प्राण त्वां रक्षियेले ॥
कुळामाजि जालासि पूर्ण प्रतापी । कपीचीं कुळें सर्व ही श्लाघ्यरूपी[25] ॥ २३ ॥
कपी सर्व ही बाण-जाळें निमाले[26] । तुझीया प्रतापें पुन्हा जन्म जाले ॥
प्रसंगें सखा राघवें निर्मिलासी । कपी कारणें तूं बहू कष्टलासी ॥ २४ ॥
तया बोलतां मारुता सूख जालें । पुन्हा मारुतें ही बहू तोषवीलें ॥
असो हे बहूसाल पाल्हाळ-गोवी । कथा राहिली ते पुढें चालवावी ॥ २५ ॥
कपी-नाथ बोले रघूनायकासी । नये रावणू चंडदुःखें रणासी ॥
तरी शीघ्र लंकापुरी जाळवावी । समर्थें कपींलागिं आज्ञा करावी ॥ २६ ॥
पुढें बोलिजे सुग्रिवालागिं देवें । तुम्हीं कल्पिलें कार्य सिद्धीस न्यावें ॥
कपी राम-आज्ञेस घेऊनि वेगीं । विरांलागिं आज्ञा करी ते प्रसंगीं ॥ २७ ॥
तुम्हीं लागवेगें चुड्या पाजळीजे । बळें शीघ्र लंकापुरी दग्ध कीजे ॥
करीं घेतले उंच बांधूनि भारे । कपी धांवती एकमेकां पुढारे ॥ २८ ॥
चुड्या पावकें सर्व ही दीप्त केल्या । अकस्मात लंकापुरीमाजि नेल्या ॥
बळाचे कपी धांवती लक्ष कोटी । चुड्या खेळती थोर आनंद पोटीं ॥ २९ ॥
शिखी[27] लागतां शीघ्र जाले उमाळे । निळे पींवळे श्वेत[28] आरक्त[29] काळे ॥
बहू लागला चंड[30] वारा भरारां । पुरी माजि तो वन्हि[31] धांवे सरारां ॥ ३० ॥
गृहागोपुरा[32] जाहला एक वेळा । असंभाव्य हेलावती तीव्र ज्वाळा ॥
दिशा दाटल्या धूम्र आकाश-पंथें । पिडा जाहली खेचरां[33] भूचरांतें[34] ॥ ३१ ॥
मळें धूविलीं तीं तया रावणानें । सळें ऊसणें घेतलें पावकानें[35] ॥
बळें लागतां थोर कोपें कडाडी । बळें माजला वन्हि पोटीं धडाडी ॥ ३२ ॥

---

२४. कपी-नाथ=वानरांचानाईक. २५. श्लाघ्य=स्तुत्य. २६. निमाले=मेले. २७. शिखा=ज्वाला. २८. श्वेत=पांढरा. २९. आरक्त=लाल. ३०. चंड=सपाट्याचा. ३१. वन्हि=विस्तव. ३२. गोपुर=देवडी. ३३. खेचर=आकाशांत हिंडणारे. ३४. भूचर=पृथ्वीवर हिंडणारे. ३५. पावक=विस्तव.

बळें क्रोध आला तया पावकाला । वरी वात वेगीं बळें साह्य जाला ॥
शिखा[*] चालिल्या अंतराळीं धडाडां । जळों लागली दिव्य लंका भडाडा ॥ ३३ ॥
अपारें घरें गोपुरें रम्य सारें । बहूसाल धामें[36] दरें थोर थोरें ॥
पडों लागलीं दग्ध होतां धबाबां । महा राक्षसी तोंड घेती खबाबां ॥ ३४ ॥
ध्वनी राक्षसांची असंभाव्य जाली । मुखें बोलती आगि रे आगि आली ॥
कितीएक राक्षेस धांवूनि आले । अकस्मात ते वीर सर्वै [f]मिळाले ॥ ३५ ॥
बळें धांवली ते असंभाव्य सेना । पुढें जावया लाग कोठें दिसेना ॥
शिखा धांवती वन्हिच्या पाठि लागें । पळाले बळी प्राण घेऊनि वेगें ॥ ३६ ॥
बळें सूटलीं वैभवें राक्षसांचीं । बहू दाटलीं वाट प्रेतें विरांचीं ॥
कितीएक ते धीट नेटे जळाले । कितीएक ते वीर मागें पळाले ॥ ३७ ॥
त्रिकूटाचळीं थोर आकांत जाला । असंभाव्य राक्षेस कीती निमाला ॥
स्त्रिया बाळकें जेथ जेथें पळालीं । शिखा लागतां तेथ तेथें जळालीं ॥ ३८ ॥
पळायासि मार्गे पुढें रीघ नाहीं । जळाले पुरीमाजि ते सर्व कांहीं ॥
बहू कुंजरें[37] शाकटें[38] अश्व[39] नाना । निमाले रथी[40] सारथी[41] सर्व सेना ॥ ३९ ॥
सहस्रें दहा भुवनें[42] रावणाचीं । जळालीं बहू संपदा वैभवाची ॥
सुवरता अळंकार दिव्यांबरींचीं[43] । सुगंधेल आज्यादि[44] नाना रसांची[45] ॥ ४० ॥
गुरें वांसरें जाळिलीं पावकानें । बहू हाट[46] बाजार [47]केणी-दुकानें ॥
बहूतां जणांचें बहू वित्त गेलें । त्रिकूटाचळा पावकें शुद्ध केलें ॥ ४१ ॥
बहू वेवसायी[48] भले मोठ मोठे । भुसारी[49] जरी जोहरी आणि चाटे[50] ॥
जळाले बहू वित्त हाणोनि घेती । धरेना कदा सांवरेना रडंती[51] ॥ ४२ ॥
सभा-मंडपीं राक्षसीं हाक नेली । म्हणे पाहतां काय लंका जळाली ॥
दहा योजनें तीसरा भाग जो कां । बळें जाळिली वानरीं [g]सर्व लंका ॥ ४३ ॥
तया रावणा वाटली सर्व चिंता । म्हणे पाठवावें रणीं कोण आतां ॥
न दीसे मुखीं मंदली सर्व शोभा । पुढें बोलिला शीघ्र कुंभा निकुंभा ॥ ४४ ॥
म्हणे वानरीं जाळिली सर्व लंका । तयांशीं करा युद्ध टाकूनि शंका ॥
तया सांगतां सर्व ऊदीत जाले । महा वीर ते सात युद्धा निघाले ॥ ४५ ॥
बळी कुंभ नीकुंभ जंघ प्रजंघें । दळें सिद्ध केलीं बळें लागवेगें ॥

---

* शिखा=ज्वाला. ३६. धाम=घर. f. ' जळाले ' पा० भे०. ३७. कुंजर=हत्ती. ३८. शकट=गाडा. ३९. अश्व=घोडा. ४०. रथी=रथांत बसणारे. ४१. सारथी=रथ हाकणारे. ४२. भुवनें=घरें .४३. दिव्यांबरें=उंचीं वस्त्रें. ४४. आज्य=शेळीचें तूप (अजा=शेळी). ४५. रस=पातळ पदार्थ. ४६. हाट=बाजार. ४७. केणीं=जिन्नस. ४८. वेवसायी=उद्योगी, व्यापारी. ४९. भुसारी=धान्य विकणारे. ५०. चाटे=कापड विकणारे. ५१. रडंती=रडती. g. ' शीघ्र ' पा० भे०.

महा वीर झुंझार तो वीरुपाक्षू । दळीं चालिला क्रोधनू शोणिताक्षू ॥ ४६ ॥
बळी सात ही ते रथारूढ जाले । महा वीर राक्षेस सर्वै मिळाले ॥
दळें चालिलीं राक्षसांचीं अपोरें । भुमी शेष सांडू म्हणे थोर भारें ॥ ४७ ॥
बहू दग्ध लंकापुरी होय जेथें । बळें चालिले भार तेणें चि पंथें ॥
निमिष्यांत कुंभे विरें ते चि काळीं । महा मेघ तो पाडिला बाण-जाळीं ॥ ४८ ॥
बळें मातला वन्हि तो वीझवीला । त्रिकूटाचळीं लोक आनंदवीला ॥
विझाली पुरी शीघ्र तेणें चि मार्गें । निघाली पुढें वाहिनी bलागवेगें ॥ ४९ ॥
रणामंडळा पारखे वीर आले । कपि द्रुमपाणी बळें सिद्ध जाले ॥
समस्तांपुढें अंगदू वीर रागें । रणीं लोटला क्रोधनू लागवेगें ॥ ५० ॥
बळें फोडिली हाक कल्पांत जैशी । रणीं मांडलें युद्ध दोघांजणांशीं ॥
विरें विंधिलें वानरालागिं बाणीं । कपी कोपला अंगदू शैल-पाणी ॥ ५१ ॥
गिरी टाकिता क्रोधनू गुप्त जाला । महा पर्वताचे तळीं तो निमाला ॥
तया सांव्हया शोणिताक्षू निघाला । तयें अंगदू भेदिला भग्न केला ॥ ५२ ॥
रणीं वीर लक्षूनियां बाण घाली । बळें गेलिया अंग भेदूनि भाली ॥
उणें देखतां शीघ्र मैंदें द्विवीदें । तैंरू घेतला हाक देऊनि क्रोधें ॥ ५३ ॥
कपी वीर धांवोनि युद्धासि आला । रणीं अंगदालागिं तो साह्य जाला ॥
तवं शीघ्र येरीकडे लागवेगें । बळें धांवले ते विरश्रींत रागें ॥ ५४ ॥
प्रजंघें युपाक्षें तया शोणिताक्षा । दिल्हें iपूट धांवोनि घेऊनि पक्षा ॥
त्रिवर्गी त्रिवर्गीं रणीं युद्ध जालें । शरीं राक्षशीं व्योम संपूर्ण केलें ॥ ५५ ॥
शिळा शीखरें वृक्ष पाषाण-घातें । कपी वीर ते हाणिती राक्षसांतें ॥
समारंगणीं दूर टाकोनि शंका । बळी नीकुरें भेदिती एकमेकां ॥ ५६ ॥
तंवं अंगदें थोर अद्भूत केलें । बळें वाड झुंबाड तें उन्मुळीलें ॥
प्रजंघासि हाकूनि क्रोधें बहूतें । रणीं झोडिला पाडिला वृक्ष-घातें ॥ ५७ ॥
पुढें देखिलें त्या युपाक्षासि मैंदें । बळें गर्जला तो कपी घोर नादें ॥
रणीं झुंझतां थोर आवेश मैंदा । शिळा टाकितां जाहला jचूर्ण चेंदा ॥ ५८ ॥
द्विवीदें विरें पाडिला शोणिताक्षू । उणा देखिला सर्व नैर्ऋत्य-पक्षू ॥
तिघां राक्षसां थोर संहार जाला । रणामाजि युद्धासि तो कुंभ आला ॥ ५९ ॥
पिता कुंभकर्णू महावीर जैसा । तया सारिखा लोटला कुंभ तैसा ॥

---

५२. वाहिनी=फौज. b. 'वातवेगें' पा० भे०. ५३. द्रुमपाणी=झाडें आहेत हातांत ज्यांच्या असे. ५४. शैल-पाणी=डोंगर आहे हातांत ज्याच्या असा. ५५. सांव्हया=मदत करण्यास. ५६. तरु=झाड. i. 'पूर' पा० भे०. j. 'शीर' पा० भे०. ५७. नैर्ऋत्य-पक्ष=राक्षसांची बाजू.

अंगावरती दुपेटा । गारद्यांनीं वाटा । धरल्या त्या चहुंकडे ॥८८॥ जिकडे तिकडे होते स्वस्थ । कांहीं नव्हता बंदोबस्त । खरगसिंगानें समस्त । कवाडें तीं कां लाविलीं ॥ ८९ ॥ जावें म्हणे कोठें राव । नाहीं दुसरा उपाय । आतां दादा शिवाय । आश्रा नाहीं कोणाचा ॥ ९० ॥ पुरतें चित्तीं विचारून । बरोबर शिष्या घेऊन । मग देवघरांतून । दादाकडे निघाले ते ॥ ९१ ॥ करिती गारदी बेफंद । जिकडे तिकडे कवाडें बंद । कैसें साधिलें हें द्वंद । त्या हो खरगसिंगानें ॥ ९२ ॥ मग एक्या दारांतून । तेथें कवाडें मोडून । बरोबर शिष्या घेऊन । आले माडी वरते ते ॥ ९३ ॥ लागला दादाचा निजध्यास । चुकावून गारद्यांस । लक्ष्मणभट्ट उपाध्यास । घेऊन ते कां चालिले ॥ ९४ ॥ गारद्यांनीं दाणादाण । मारामारी हाणाहाण । राव कोठीच्या जिन्यानें । दादाकडे चालिले ॥ ९५ ॥ जाऊन दादांचे महालांत । धरिला रायानें हात । गारद्यांनीं वाड्यांत । मोठा आकांत मांडिला ॥ ९६ ॥ तुम्ही केला हा फितूर । गारदी मारती निष्ठुर । याजकरितां जरूर ॥ तुम्हापाशीं आलों कीं ॥ ९७ ॥ राव बोलवी दादास ॥ दादा उठले शोध करावयास ॥ ही बातमी गारद्यांस ॥ मागो माग आली ती ॥ ९८ ॥ मारामारी करीत ॥ जवळ आले त्वरित ॥ जैसा वाघ गुरगुरत ॥ ती हो गाय देखोन ॥ ९९ ॥ गारदी आल्यानंतर ॥ दादा न बोले उत्तर ॥ कैसें पडलें हें अंतर ॥ तेव्हां मनीं खोंचले ॥ १०० ॥ नागव्या तरवारी घेऊन ॥ गारदी आले चढून ॥ मग दादाशीं जाऊन ॥ मिठी घातली रायांनीं ॥१०१॥ राव विनवी दादास ॥ तुम्ही समजावा गारद्यांस ॥ जें मागतील तें त्यांस ॥ देऊन वाटे लावावें ॥ १०२ ॥ आम्ही गरीब ज्वान ॥ द्यावें मजला जीवदान ॥ मजला कैदेंत घालोन ॥ तुम्हीं सुखें करावें राज्य ॥ १०३ ॥ करा राज्याचा कळस ॥ केला दादानीं आळस ॥ सुमेरसिंग ते वेळेस ॥ जाहला निष्ठुर मारावया ॥ १०४ ॥ देखोन गारद्यांचा भाव ॥ न सोडी दादाशीं राव ॥ घाली तरवारीचा घाव ॥ सुमेरसिंग तेधवां ॥ १०५ ॥ काय पाहतोस म्हणून ॥ तुळाजीनें जाऊन ॥ आणिलें रायास ओढून ॥ तेव्हां गेली शुद्धि ती ॥ १०६ ॥ संकट देखोन अनिवार ॥ बोले चापाजी खिसमतगार ॥ लहान लेंकरूं सुकुमार ॥ करुणा येऊं द्या कांहीं हो ॥ १०७ ॥ न ऐके सुमेरसिंग ॥ मारूं लागला निःसंग ॥ जवळ होता खरगसिंग ॥ त्याणें घर घेतलें ॥ १०८ ॥ होऊन सुमेरसिंग उदास ॥ जाहला निष्ठुर मारावयास ॥ मग धरिलें रायास ॥ चापाजीनें जाऊन ॥ १०९ ॥ धन्य चापाजी खिसमतगार ॥ जाहला जिवावर उदार ॥ तेथें पडिला तो ठार ॥ जो कां रायापाशीं तो ॥ ११० ॥ जन्मा येऊन सार्थक ॥ दुसरा नारोबा फाटक ॥ एका वारानें मस्तक ॥ उडवून तेथें पा-

अनुक्रमणिका

डिला ॥ १११ ॥ मग न धरी कोणी धीर ॥ पडला रायावरता मार ॥ हाणले वारावर ते वार ॥ त्या हो खरगसिंगानें ॥ ११२ ॥ पृथ्वी समुद्र वलँयांकित ॥ ज्याचे असोन अंकित ॥ नाहीं मारावयाची क्षीत ॥ हा धर्म कलियुगींचा ॥११३॥ मारून नारायण रायास ॥ कैसा घातला हा फांस ॥ हा हो त्याणें केला नाश ॥ कैसा केला कुळक्षय तो ॥११४॥ माता कापी बाळकास ॥ कोण रक्षील हो त्यास ॥ तैसी गती रायास ॥ तेव्हां केली दादानें ॥ ११५ ॥ युद्धाठायीं अभिमन्यूस ॥ करून वेगळें पांडवास ॥ चक्रांविभूमध्यें त्यास ॥ कपटें करोन मारिलें ॥ ११६ ॥ तैसें केलें यथार्थ ॥ तेथें न चाले पुरुषार्थ ॥ केला दादानीं हा स्वार्थ ॥ त्या कां राज्यपदाचा ॥ ११७ ॥ बाळ सुकुमार केवळ ॥ नव्हती जागा निर्मळ ॥ शव मोरीच्या जवळ ॥ पडले होते तेव्हां ते ॥ ११८ ॥ करून रायाचे काम ॥ असें पाहिलें आराम ॥ करून दादास सलाम ॥ सदरे वरते आणिलें ॥ ११९ ॥ लूट गारदी यांनीं केली फार ॥ नाहीं सोंवळ्याचा विचार ॥ कशाचा ही नाहीं सुमार ॥ जोड्यासहित फिरले ते ॥ १२० ॥ गारदी यांणीं अकस्मात ॥ तांब्ये सोंवळें धोत्र पात्र ॥ नाहीं ठेविलें तिळमात्र ॥ नेलें त्यांनीं सर्व ही ॥ १२१ ॥ केले गारद्यांनीं वेडेचार ॥ त्यांचा न वर्णवे विस्तार ॥ नाहीं ठेविला आचार ॥ केली त्यांणीं शिवाशिव ॥ १२२ ॥ सर्व जागा विटाळून ॥ लुटालुटी हो करून ॥ नाहीं पाहिलें विचारून ॥ हौदामध्यें थुंकले ॥ १२३ ॥ आता मी वर्णू को-ठवर ॥ दादा होते सदरेवर ॥ सुमेरसिंग जमादार ॥ आणखी होते गारदी ॥ १२४ ॥ नाहीं मनामध्यें खेद ॥ वाजविती नौबद ॥ करिती गारदी आनंद ॥ द्वाही फिरवून दादांची ॥ १२५ ॥ कळली बातमी तहकीक ॥ जासूद नारोजी नाईक ॥ येऊन दादाशीं ठीक ॥ त्याणें केला जाबसाल ॥ १२६ ॥ काय कीर्ति हे लोकांत ॥ केला कुळाचा घात ॥ टाकिला गारद्यांनीं हात ॥ इशारत होती ती ॥ १२७ ॥ नाहीं गारद्यांला धीर ॥ उडविलें नारोजींचें शीर ॥ नाहीं लागला उशीर ॥ गेला त्याचा प्राण तो ॥ १२८ ॥ जाहली वाड्यामध्यें धूम ॥ बाहेर केली सामसुम ॥ एकाएकीच धूम ॥ लोक पळू लागले ॥ १२९ ॥ विचारती एकमेकास ॥ नाहीं कळलें कोणास ॥ वाड्यापाशीं आसपास ॥ माणूस तेथें ठरेना ॥ १३० ॥ गारदी मोठे अनिवार ॥ करिती बंदुकींचे बार ॥ होऊन घोड्यावर ते स्वार ॥ हरिपंत आले ते ॥ १३१ ॥ गारदी बोलती निष्ठुर ॥ हरिपंत जाले चकित चतुर ॥ समजला वाड्यांतील मजकूर ॥ तेव्हां मनीं खोंचले ॥१३२॥ केला सभोंवतीं बंदोबस्त ॥ बोलाविले समस्त ॥ नाहीं चित्त स्वस्थ । उपाय न चाले म्हणूनी ॥ १३३ ॥ बातमी पोहचतां जाऊन ॥ आले सरदार धांऊन ॥

४. समुद्रवलयांकित=समुद्र हेंच वलय म्हणजे कडें त्यानें वेष्टित. ५. अंकित=स्वाधीन.

वाड्यापाशीं येऊन ॥ पुढें सरसावती ते ॥ १३४ ॥ मोठे मोठे उमराव ॥ तुम्ही ऐका त्यांचीं नांवें ॥ पाटणकर आप्पाजीराव ॥ जो कां मोठा रणशूर ॥ १३५ ॥ बरंगे खंडोजी जगताप ॥ त्याला देखतां सुटे कांप ॥ पराक्रमी त्याचा प्रताप ॥ वीर ते कां मिळाले ॥ १३६ ॥ रास्ते यांचा समुदाय ॥ गणपतराव आनंदराव ॥ दुसरे मामा त्रींबकराव ॥ ज्याची दहशत कर्नाटकीं ॥ १३७ ॥ आप्पाजी बळवंतराव ॥ गायकवाड गोविंदराव ॥ प्रतिनिधि भवानराव ॥ तावडतोब आले ते ॥ १३८ ॥ मालोजी घोरपडे सत्वर ॥ आले ऐकतांच खबर ॥ मालोजी राजे निंबाळकर ॥ आणखी पागा हुजूरती ॥ १३९ ॥ खंडेराव दरेकर ॥ गेले होते भोंसल्यावर ॥ बाळाजीपंताकडे अगोदर ॥ आधीं गेले होते ते ॥ १४० ॥ आले बापू हे दिवाण ॥ ऐका त्यांचें वर्तमान ॥ बजाबा पुरंदरे जाण ॥ आले होते धांवून ॥ १४१ ॥ बिमाजी कृष्ण सरदार ॥ हिंदुस्थानचा विचार ॥ नांव राहिलें हजारांवर ॥ इतके शहाणे आणिले ॥ १४२ ॥ असे मिळून अपार ॥ तोफखान्याचे सरदार ॥ भीवराव पानसेकर ॥ आणखी आले कृष्णराव ॥ १४३ ॥ दामले बाळाजीपंत जाण ॥ गारद्यांचें आख्यान ॥ हें कळतां च वर्तमान ॥ गेली शुद्धि त्यांची ती ॥ १४४ ॥ असें सांगूं मी कोठवर ॥ बाळाजीपंत दादा ठोसर ॥ आनंदराव बळवंतराव ॥ सविस्तर जिवाजी लौकर आले ते ॥ १४५ ॥ राघोजी आंग्रे कुलाब्याहून ॥ आले बोलाविलें म्हणून ॥ तेही तयार होऊन ॥ आले होते लवकर ॥ १४६ मोरोबा दादा फडणीस ॥ आले हो कां चिटणीस ॥ किती धरावे गणतीस ॥ होईल तो कां विस्तार ॥ १४७ ॥ सर्व मुत्सद्दी आणि सरदार ॥ असे मिळोन अपार ॥ मिळोन करिती विचार ॥ एका जागीं बसोन ॥ १४८ ॥ खेद करिती चित्तांत ॥ राव गुंतले माहालांत ॥ हत्ती घोडे बुधवारांत ॥ दाटी जाहली मोठी ती ॥ १४९ ॥ नाहला वाड्यांत कहर ॥ बाहेर नये कोणासी खबर ॥ बुधवारचे चावडीवर ॥ सखाराम बापू बैसले ॥ १५० ॥ मोठे मोठे सरदार ॥ मिळोन करिती विचार ॥ करा एकदां च मार ॥ गारदी देऊं उडवून ॥ १५१ ॥ गुंतले वाड्यांत राव ॥ करितां नये उपाय ॥ आम्हा पुढें गारदी काय ॥ करिती हीं बापुडीं ॥ १५२ ॥ नाना फडणीस हरिपंतास ॥ काळजी दोघांचे चित्तास ॥ मोरोबादादा त्या समयास ॥ बसून करिती खलबत ॥ १५३ ॥ बाळाजीपंत हौदावर ॥ बसून आणविती खबर ॥ गारदी यांच्या बरोबर ॥ कांहीं नव्हतें राहिलें ॥ १५४ ॥ मिळोन सरदार अटोकाट ॥ बुधवारांत एक ची थाट ॥ नाहीं माणसांसी वाट ॥ तेथें ती कां जावया ॥ १५५ ॥ दाटी पाहून बुधवारांत ॥ हूल पडली शहरांत ॥ जिकडे तिकडे शहरांत ॥ गडबड मोठी जाहली ती ॥ १५६ ॥ दुकानें ला-

अनुक्रमणिका

वितां हालोहाल ॥ पळतां लोकांचे हाल ॥ पुण्याचे जे कां कोतवाल ॥ धोंडोपंत आले ते ॥ १५७ ॥ न चाले कोणाचा उपाय ॥ अवघे करिती हाय हाय ॥ लोक म्हणती पुसावें काय ॥ त्या हो गारद्यांला ॥ १५८ ॥ एक म्हणती करा हल्लयास ॥ दुजे वर्जिती त्यांस ॥ खवळितां त्या गारद्यांस ॥ वाडयांत करिती आकांत ॥ १५९ ॥ गारदी जात उन्मत्त ॥ न चाले कोणाचें मत ॥ बापूचें हें मत ॥ हल्ला करूं नये तो ॥ १६० ॥ तुम्ही त्यांला मारूं जाल ॥ वाडयांत करितील कल्होळ ॥ काढा दुसरा निकाल ॥ त्या कां हल्ल्या वेगळा ॥ १६१ ॥ ऐकून बापूंचे वचनास ॥ मानलें सर्वांचे चित्तास ॥ नाहीं केला सायास ॥ त्या हो मग हल्लयाचा ॥ १६२ ॥ मनसुबे नानापरी ॥ करिती आपले घरोघरीं ॥ मग इतक्या उपरी ॥ चोपदार आला वाडयांतून ॥ १६३ ॥ मुत्सद्दी आणि सरदार ॥ असे मिळोन अपार ॥ आला तेथें चोपदार ॥ म्हणे दादानें पाठविलें ॥ १६४ ॥ पाठविलें कोणत्या कामास ॥ अवघे पुसती हो त्यास ॥ बजाबा मालोजी या दोघांस ॥ बोलावूं आलों मी ॥ १६५ ॥ मग हो त्या दोघां जणांस ॥ चोपदार घेऊन गेला त्यांस ॥ नाहीं येऊं दिलें माणसास ॥ बाहेर ते कीं ठेविले ॥ १६६ ॥ नाहीं बरोबर खिसमतगार ॥ नव्हती एक ही तरवार ॥ मग दादांस नमस्कार ॥ केला बजाबानें तो ॥ १६७ ॥ मालोजीनें रामराम ॥ केला दादासी आराम ॥ जाहलें रायाचें वर्तमान ॥ सर्व त्याणें सांगितलें ॥१६८॥ तो ऐकतां च वृत्तांत ॥ तों च खोंचले मनांत ॥ तुम्ही कीर्ति हे लोकांत ॥ बरी केली चांगली ॥ १६९ ॥ गेली गोष्ट नाहीं येत ॥ असें दादा बोलत ॥ करा पुण्याचा बंदोबस्त ॥ द्वाही फिरवून आमची ॥ १७० ॥ आज्ञा शिरीं वंदोन ॥ आले बाहेर निघोन ॥ अवघ्यांस येऊन ॥ खबर सर्व सांगितली ॥ १७१ ॥ जाहलें नाहीं बरें आतां ॥ अवघे चकले चित्तांत ॥ म्हणती दादानें पुरता ॥ तो कां दावा साधिला ॥ १७२ ॥ गारदी निष्ठुर हो जाण ॥ घेतला रायाचा तो प्राण ॥ चापाजी तों निदान ॥ नाहला रायाचा सोबती ॥ १७३ ॥ केली वाडयामध्यें धूम ॥ कितीकांचें केलें काम ॥ हुजूर पागे इच्छाराम ॥ आणखी नारोजी नाईक ॥ १७४ ॥ आणखी तोडिले वाडयांत ॥ नाहीं जाऊन पाहिलें आंत ॥ ऐसा ऐकून वृत्तांत ॥ शक्ति गेल्या अवघ्यांच्या ॥ १७५ ॥ केलें दादानें अघटीत ॥ आतां नाहीं बरी गत ॥ केलें कर्म अनुचीत ॥ त्या कां गारद्यांनीं ॥ १७६ ॥ आला कठीण वक्त ॥ सरदार मुत्सद्दी समस्त ॥ गेली अवघ्यांची शक्त ॥ गेले आपले घरोघरीं ॥ १७७ ॥ प्रतिनिधि भवान रायास ॥ बोलावून नेलें हो त्यास ॥ त्याणें जाऊन दादांस ॥ उत्तर केलें चांगलें ॥ १७८ ॥ तुम्ही साधूनियां परमार्थ ॥ राजपदाचा केला स्वार्थ ॥ मोठा केला पुरुषार्थ ॥

कीर्ति केली जगीं ही ॥ १७९ ॥ क्षण न लागतां गारद्यांस ॥ मी एकटा पुरेन त्यांस ॥ तुम्हीं केला हा नाश ॥ कर्म केलें अघटीत ॥ १८० ॥ बरें जाहलें अझून काय ॥ गारदी म्हणजे पदार्थ काय ॥ असें बोलतां भवानराय ॥ गारदी भ्याले बापुडे ॥ १८१ ॥ समस्तांशीं हालोहाल ॥ जाहला रायाचा तो काळ ॥ आनंदीबाई राया जवळ ॥ जाऊन ती कां बैसली ॥ १८२ ॥ कपट असे चित्तांत ॥ म्हणे केला मुलाचा घात ॥ दांभिक भक्ति जनांत ॥ दावी राक्षसीण ते ॥ १८३ ॥ चरित्र हें स्त्रियांचें जाण ॥ नकळे पोटांतील कर्म ॥ दादांना ही शिकवून ॥ घात केला रायाचा ॥ १८४ ॥ पार्वती बाईस दुःख फार ॥ रुदन करी अनिवार ॥ मारिला बाळ सुकुमार ॥ नाहीं करुणा आली ती ॥ १८५ ॥ कर्म केलें करूनि भेद ॥ नाहीं चित्ता मध्यें खेद ॥ करी माझा शिरच्छेद ॥ दादानें म्हणे बुडविलें ॥ १८६ ॥ आपलें आपटोनी मस्तक ॥ म्हणे कुळाचा दीपक ॥ पेशव्यांचे वंशीं एक ॥ होता तो कां मारिला ॥१८७॥ याचा पुसिला हो ठाय ॥ लेंकरूं अज्ञान राय ॥ त्यासी वधोनि पुढें काय ॥ मोक्ष पद जाहलें ॥ १८८ ॥ तुमचे हातीं देऊनि रायास ॥ माधवराव गेले कैलासास ॥ नाहीं होऊं दिले नव मास ॥ तेही लाविले ठिकाणीं ॥ १८९ ॥ जाहलें दुःख द्विगुण ॥ आठवून रायाचे गुण ॥ आपले हातें हृदय आपटून ॥ शरीराचे केंस तोडिले ॥ १९० ॥ सगुणा बाई आकांतून ॥ कळवळा आला पोटांतून ॥ गेले राव दुजे ठेवून ॥ पाहूं आतां कोठें मी ॥ १९१ ॥ फुटला सर्वांशीं गहींवर ॥ गहजब गंगा बाईवर ॥ कैसा रुक्मिणीचा वर ॥ देव तो कां क्षोभला ॥ १९२ ॥ निष्ठूर जाहला सीताकांत ॥ कैसा करविला आकांत ॥ पाडिले राव एकांत ॥ दादाच्या त्या महालांत ॥ १९३ ॥ रात्र झाली एक प्रहर ॥ तेव्हां मिळाले समग्र ॥ पुण्यासारखें नगर ॥ आज रायानें त्यागिलें ॥ १९४ ॥ साहित्य करावयासी ॥ सांगितलें त्रिंबकराव मामासी ॥ फुटलें जें त्या आकाशासी ॥ लावितां नये ठिगळ ॥ १९५ ॥ जाहला निश्चय गंगाबाईचा ॥ बरोबर जावयाचा ॥ मोडिला ध्यास सतीचा ॥ अवघ्या बायांनीं मिळोन ॥१९६॥ परंतु म्हणे मी न राहें ॥ आनंदी बाईनें केलें काय ॥ लोटून खोलींत लवलाहें ॥ बाहेरून कडी घातली ॥ १९७ ॥ मग उपाय चालेना ॥ न ये देवासी करुणा ॥ ऋणानुबंध हो जाणा ॥ दोघांचा तितका च ॥ १९८ ॥ आकांत केला कोमळ ॥ पडला मोठा तो घोळ ॥ हृदय जाहलें जळून कोळ ॥ अहो सुटला गहींवर ॥ १९९ ॥ रात्र दोन प्रहरास ॥ राव नेले नदी-तीरास ॥ अग्नि देऊन त्यास ॥ कर्म केलें यथाविधि ॥ २०० ॥ विजय संवत्सराचें नांव ॥ शके सोळाशें पंचाण्णव ॥ भाद्रपदाचें वैभव ॥ शुक्ल पक्ष होता तो ॥ २०१ ॥ तो

जगन्निवास ॥ सोमवारचे दिवसास ॥ अनंत चतुर्दशीस ॥ वास केला स्वर्गीचा ॥ २०२ ॥ जहालें ऐका वर्तमान ॥ आलें रायासी विमान ॥ राया बरोबर दिल्हे प्राण ॥ ते ही गेले बसून ॥ २०३ ॥ केला रायाचा घात ॥ त्याचा होईल निःपात ॥ बेचाळीस सहीत ॥ नरकांत पूर्वज पडतील ॥ २०४ ॥ विश्वासे राव बापूवर प्रमाण ॥ कैसा केला अभिमान ॥ कळलें होतें वर्तमान ॥ नाहीं रायासीं कळविलें ॥ २०५ ॥ मोठ मोठाले आंत ॥ जे कां होते फितुरांत ॥ त्यांचा होईल निःपात ॥ आणि होईल जाचणी ॥ २०६ ॥ नाहीं पापासी अंत पार ॥ नये नर जन्म वारंवार ॥ याजकरितां सारासार ॥ विचार नाहीं पाहिला ॥२०७॥ असे दुष्ट हे साचार ॥ त्यांचा न करावा उच्चार ॥ जाहला पृथ्वी वरता भार ॥ त्या हो कां दुष्टांचा ॥ २०८ ॥ राव गेले स्वर्गास ॥ काळजी लागली सर्वांस ॥ देवाचे नाहीं चित्तास ॥ कसें आलें म्हणती हो ॥ २०९ ॥ त्याचें स्वरूप सगुण ॥ गहींवर येतो आठवून ॥ जाहलें वाईट म्हणून ॥ कष्टी होती लोक ते ॥ २१० ॥ जसें सिंहाचें घर ॥ जाऊन जंबुक भिलर ॥ ईश्वर मायेचे कौतुक ॥ कोणाला ही न कळे ॥ २११ ॥ केला राज्याचा कळस ॥ केला दादांनीं आळस ॥ नाहीं पाहिलें पापाचे भयास ॥ अनुचित केलें तें ॥ २१२ ॥ आपुलें नासिक कापून ॥ केले वैऱ्यांसी अपशकून ॥ आपली कामधेनू विकून ॥ लोका घरीं ताक मागे ॥ २१३ ॥ देखोन पुरुष सुंदर ॥ आवडे चित्ता बरोबर ॥ म्हणोनिया भ्रतार ॥ त्यागून नाहली असती ॥ २१४ ॥ चिंतन होई चिंतामणी ॥ तोंही घालून गोफणी ॥ दिल्हा तो हा झोंकूनी ॥ म्हणे गेला किती लांब ॥ २१५ ॥ राज्य आणि श्री सुख ॥ नाहीं कधीं भोगिलें दुःख ॥ आणि परमार्थ वर्तणूक ॥ स्नान संध्या केली ती ॥ २१६ ॥ देव-पूजा नाहीं शरीरा ॥ भोगूनियां राज्य करा ॥ वया योग्य जैसा बरा ॥ गंगेचा ओघ तो ॥ २१७ ॥ फार जाणे फार विचार ॥ बुद्धिवान धार्मिक विचार ॥ याजकरितां वारंवार ॥ कीर्ति रायाची वर्णिली ॥ २१८ ॥ कुफराणे दुष्ट जाण ॥ काय त्यांचें व्यर्थ जिणें ॥ कलियुगींचें महिमान ॥ आली सृष्टि उफराठी ॥ २१९ ॥ जे करिती दानधर्म ॥ त्यांचे पाठीमागें कर्म ॥ जे करिती स्वधर्म ॥ अधर्म चाले तेथींचा ॥ २२० ॥ कलियुगीं गुण ॥ होईल विस्तार म्हणून ॥ किती वर्णावे अवगुण ॥ थोडक्यांत आटोपिलें ॥ २२१ ॥ नारायण रायाचें चरित्र ॥ तुम्ही ऐकावें पवित्र ॥ तेणें-करून होईल मित्र ॥ देव तुम्हा लागीं तो ॥ २२२ ॥ आपलें दिसूं न देई अंग ॥ कौतुक करितो श्रीरंग ॥ कविता करितो पांडुरंग ॥ वर्णी चरित्र रायाचें ॥ २२३ ॥

अनुक्रमणिका

श्री

अमृतरायकृत

शुक-चरित्र.

गर्भी असतां ज्ञान जहालें । श्री शुकानें जिविं तें धरिलें । जन्म-जरामय-मरण वारिलें । भव-भयातें संहारीलें । तप-सामर्थ्यें ताप हारिले । विवेक-मंत्रे मन आंवरिलें । विषय-पसारे दूर सारिले । असें वेदांतींचें वरिलें । अशेष जेजे भोग भोगिले । शुक-अर्भका-गर्भ-जाचणी । द्वादश वर्षें । अति-प्रकर्षें । अवयव उदरीं आकर्षुनियां । निकर्ष करुनी वर्षे बारा । गर्भदरीचा अती उबारा । क्षुधा नैळाचा ताप दुबारा । अधोवदनीं क्लेशा-सदनीं । जार-बंधनीं । मूत्र-आधणीं । दाथर इष्टा पिष्टफळा सम । उकडत होता जठराग्नीनें । त्वचा हि कोमळ । नाकीं तोंडीं जंतू बुळबुळ । वळवळताती । तळतळ होतां । कळकळ जिवास । पूयपंकीं कारागृहवास । कुश्चळ दुर्गंधीचा त्रास । सर्व रोधिले श्वासोच्छ्वास । सोहं सोहं हा निजध्यास । वैराग्याचा जिविं हव्यास । बाहेर पडतां मीं अभ्यास । करीन साधन बहु सायास । ताप हि साहिन शीत ही न । क्षुधेशि खाइन । मनासि घेउन वनासि जाइन । तृषेसि लाविन आले वाटे । हरि-नामाचे धेइन [9]पेटे । उतरुनि भव-नादि जाइन वाटे । फोडिन कर्माचीं हि कपाटें । सांडिन वासनेचे फांटें । उपडिन अभिमानाचीं बेटें । उत्पाटिन मी मोक्ष-कपाटें । ऐसा गर्भी ध्यास लागला । मातेचा जिव बहू भागला । व्यास म्हणे इस रोग लागला । उग्र औषधी रेच योजिला । मंत्र-प्रयोगें जाळिन याला । समंध ऐसा कोण जन्मला । ऐसें जाणवि श्रीकृष्णाला । श्रीहरि बोले त्या गर्भाला । शुका-परी पढवीता जाला । म्हणवुनि शुक हें नाम तयाला । कर्में कथिता जाला श्री हरिला । श्री शुक-योगींद्रानें रंभेचा गर्व हरिला । धृ ॥ १ ॥

पुससी कोण तो मी ऐसा । अनादि जिव तो नामें कैसा । पाप पुण्य मिश्रीत सरीसा । अंगुष्ठा सम-लहान उलीसा । तो मी सूक्ष्म स्थूळीं भरलों । लक्ष चौ-ऱ्याशी भरुनि-पेणें[12] । दुरोनि जालें येथें येणें । दडी दीधली पाप-भयानें । माझीं

---

१ जरामय=जरा + आमय=म्हातारपण व रोग. २ भव=संसार. ३ वेदांत=वेद-ग्रंथांतील शेवटचे ग्रंथ म्हणजे उपनिषदें. ४ अर्भक=मूल. ५ क्षुधानळ=भूक हाच अग्नि. ६ जार=गर्भाच्या सभोंवतीं असणारें वेष्टण (वार). तीन प्रकारच्या जीवकोटी आहेत:-जारज, अंडज, उद्भिज. ७ दाथर=मोदक उकडते वेळीं गवताचा थर भांड्यांत घालतात तो. ८ पूयपंक=पू हाच चिखल. ९ पेटे=नदींतून तरण्याकरितां भोंपळे इत्यादि साधन घेतात तें. १० कपाट=दार. ११ शुकापरी=पोपटासारखा. १२ पेणें=मार्ग चालतांना विश्रांतीकरितां केलेला मुक्काम.

अनुक्रमणिका

ऐका अपूर्व कथनें । स्वधर्म सांडुनि अधर्म वाटे । कुकर्म जीवा गोड वाटे । अनर्थ तेथें कर्मचपेटे । मर्म तयाचें कर्म फळे मग । कृमी होऊनि भ्रमणी चक्रीं । भ्रम-दुखानें काळ क्रमीं मी । मी मी म्हणतां मेंढा जालों । [13]चंडी पौंशीं मुंडि खुंटलों । काळचक्रामाजि भरडलों । बुरूड होउनि [14]दुरडया केल्या । कोष्टी होउनि [15]पाष्टा विणिल्या । परस्त्रियेतें पहातां दृष्टी । अंध होय त्या पापें कष्टी । विषय-प्रयोगें अंग कुष्टी । अन्न-दानें स्वदेहपुष्टी । द्रव्य-दानें नित्य तुष्टी । अदत्त-योगें पात्रें उष्टीं । चाटीं श्वान होउनि [16]इष्टी । भिक्षा तांदूळ न घालि मुष्टी । तरी च कीटक कोरड काष्टीं । हरि-नामाची न करी गोष्टी । [17]दर्दुर होउनि ओरडें सृष्टी । ब्रह्म-कुळींचा आचार भ्रष्टी । तरीच गर्दभ भार पृष्ठीं । अतिथी उपवाशी ठेवुनि आपुल्या काया पोशी । धनी असोनी विपत्ति सोशी । पुरून ठेवणें ऐसा दोषी । घुशी होउनि घुसे बिळांत चि । [18]बिडाल काळा मुषक म्हणे मी । [19]सूकर नामा डुकर होउनि । उकिर उकरडा उकरला । श्री शुक० ॥ २ ॥

सुंदर काया तीर्थ स्नानें । पोट शूळ हा [20]भूतद्रोहानें । गजादि वहनें कृपाद्रवानें । दुष्ट जन्म घे उपद्रवानें । परद्रव्याचें करितां हरणें । दरिद्रतापें तापुनि मरणें । रक्तपिती चोरितां चि सोनें । क्षय-रोगी हा [21]वृत्ति-क्षयानें । अनेक दुःखें अनृत भाषणें । व्याघ्रादिक हे गळा-बंधनें । अस्वल होती रीण गिळोन । नेत्र झांकुनि जुंपिति घाणीं । वनीं वाघुळा अधोवदनी । पंक्ति-भेद जिहिं केला त्यांनीं । धर्म करी त्या मोडा केला । गर्भ-खोडा प्राप्त जाला । प्रसूति समयीं अडवा आला । शस्त्रें छेदुनि [22]लुंडेवा केला । लक्ष चौऱ्याशीं हा बाजार । करी बेजार । बहु जोजार । हजार वर्षें कारागार । देह सर्पाचे । काक-[23]बकाचे । गृध्र-[24]घुंकाचें । स्थावराचे । फिरत फिरत मग ईशदयेनें । कर्मभुमी नरदेहीं येथें । [25]स्मरणी लागीं [26]मेरू जैसा शतायूष तें अमोल्य थोडें । जन्मलों मी गर्भीं स्मरतां । सोहं सोहं बाहेर पडतां । विसरें हें मी । देहें गेहें । माया मोहें । मामा-मामी । काका-काकी । ताई-माई । आई-बहिणी । विहिणि-मेहुणी । इत्यादिक हे कर्म-कहाणी । या नात्याच्या गुंडाळ्यानें । गुंडाळुनि बंडाळ चि झालों । चांडाळ चि मी । मोहें याचा । आचावाचा नर-स्तूतीचा । काम वस्तूचा आर्जवाचा । हरीहराच्या

१३ चंडी=देवी. १४ दुरडया=पांट्या. १५ पाष्टा=सुताच्या गुंडया. १६ इष्टी=यज्ञ. १७ दर्दुर=बेडूक. १८ बिडाल=मांजर. १९ सूकर=डुकर. २० जेथें अक्षर दीर्घ असून ऱ्हस्व वाचलें पाहिजे तेथें त्या दीर्घ अक्षरावर ‿ अशी अर्ध चंद्रकार खूण केली आहे व जेथें अक्षर ऱ्हस्व असून दीर्घ वाचलें पाहिजे तेथें त्या ऱ्हस्व अक्षरावर – अशी कुंकवाच्या चिरीसारखी खूण केली आहे. २१ वृत्ति=उपजीविकासाधन. २२ लुंडवा=हस्तपाद रहित. २३ बक=बगळा. २४ घूक=घुबड. २५ स्मरणी=मण्यांची माळ. २६ मेरु=माळेच्या मध्य भागचा मोठा मणी.

कारागृ[३१]हस्यास्य च नो विशेषः प्रदृश्यते [३२]साधु विचार्यमाणे ॥
मुक्तेः प्रती[३३]पत्वमिहास्ति पुंसः कांतासुखादुत्थितमोहपाशैः ॥ २२ ॥
गृहस्पृहा पादनिबद्धशृंखला कांतासुखाशा पटुकंठपाशः ॥
शीर्षे पतद्भूर्यशनिर्हि साक्षात्प्राणांतहेतुः प्रबला धनाशा ॥ २३ ॥
आशापाशशतेन [३४]पाशितपदो नोत्थातुमेव क्षमः
कामक्रोधमदादिभिः [३५]प्रतिभटैः † संरक्ष्यमाणोऽनिशम् ॥
संमोहावरणेन गोपनवतः संसारकारागृहा-
न्निर्गंतुं [३६]त्रिविधैषणापरिवृतः कः शक्नुया[३७]द्रागिषु ॥ २४ ॥
कामांधकारेण निरुद्धदृष्टिर्मुह्यत्यसत्यप्यबलास्वरूपे ॥
न ह्यंधदृष्टेरसतः सतो वा सुष्ठुत्वदुष्टत्वविचारणास्ति ॥ २५ ॥
श्लेष्मो[३८]द्गारि मुखं स्रवन्मलवती नासाऽश्रुमल्लोचनं
स्वेदस्रावि मलाभिपूर्णमभितो दुर्गंधिदुष्टं § वपुः ॥
अन्यद्वक्तुमशक्यमेव मनसा मंतुं क्वचिन्नार्हति
स्त्रीरूपं कथमीदृशं सुमनसां [३९]पात्रीभवेन्नेत्रयोः ॥ २६ ॥
दूरादवेक्ष्याग्निशिखां पतंगो रम्यत्वबुद्ध्या विनिपत्य नश्यति ॥
कामेन कांतां परिगृह्य तद्वज्जनोऽप्ययं नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ २७ ॥
मांसास्थिमज्जामलमूत्रपात्रं स्त्रियं स्वयं रम्यतयैव पश्यति ॥
यतस्ततो नष्टदृगेष सूक्ष्मं कथं निरीक्षेत विमुक्तिमार्गम् ॥ २८ ॥
कामएव यमः साक्षात्कांता [४०]वैतरणी नदी ॥
विवेकिनां मुमुक्षूणां [४१]निलयस्तु यमालयः ॥ २९ ॥
यमालये वापि गृहेऽपि नो नृणां *तापत्रयक्लेशनिवृत्तिरस्ति ॥
किंचित्समालोक्य तु तद्विरामं सुखात्मना पश्यति मूढलोकः ॥ ३० ॥
यमस्य कामस्य च तारतम्यं विचार्यमाणे महदस्ति लोके ॥
हितं करोत्यस्य यमोऽप्रियः सन् कामस्त्वनर्थं कुरुते प्रियः सन् ॥ ३१ ॥
यमोऽसतामेव करोत्यनर्थं सतां तु सौख्यं कुरुते हितः सन् ॥
कामः सतामेव गतिं निरुंधन् करोत्यनर्थं ह्यसतां तु का कथा ॥ ३२ ॥

---

३१. कारागृहम्=बन्धनालयम्. ३२. साधु=सम्यक्. ३३. प्रतीपत्वम्=प्रतिकूलत्वम्. ३४. पाशित=बद्ध. ३५. प्रतिभटैः=वैरैः † संरक्ष्यमाणः=परिव्रियमाणः. ३६. त्रिविधैषणा=वित्तैषणादि इच्छात्रयम्. ३७. रागिन्=विषयांधः. ३८. श्लेष्मन्=कफः. § दुष्टम्=दूषितम्. ३९. नेत्रयोः पात्रीभू=दर्शनार्हभू. ४०. वैतरणी=यमलोकप्रसिद्धा विगततरणीका मांसपूयपुरीषप्रचुरा नदी. ४१. निलयः=गृहम्. * तापत्रयम्=आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकरूपम्.

अनुक्रमणिका

विश्वस्य वृद्धिं स्वत एव कांक्षन् प्रवर्धकं काममजः ससर्ज ॥
तेनैव लोकः परिमुह्यमाणः प्रवर्द्धते चंद्रमसेव वार्धिः ॥ ३३ ॥
कामो नाम महान् जगद्भ्रमयिता स्थित्वांतरंगे स्वयं
स्त्रीपुंसोरितरेतरांगकगुणैर्हाविश्च भावैः स्फुटम् ॥
अन्योन्यं परिमोह्य नैजतमसा प्रेमानुबंधेन तौ
बध्द्वा भ्रामयति प्रपंचरचनां संवर्धयन् ब्रह्मणः ॥ ३४ ॥
अतोंतरंगस्थितकामवेगाद्भोग्ये प्रवृत्तिः स्वत एव सिद्धा ॥
सर्वस्य जंतोर्ध्रुवमन्यथा चेदबोधित[42]ार्थेषु कथं प्रवृत्तिः ॥ ३५ ॥
तेनैव सर्वजंतूनां कामना बलवत्तरा ॥
जीर्यत्यपि च देहेऽस्मिन् कामना नैव जीर्यति ॥ ३६ ॥
कामस्य विजयोपायं सूक्ष्मं वक्ष्याम्यहं सताम् ॥
संकल्पस्य परित्याग उपायः सुलभो मतः ॥ ३७ ॥
श्रुते दृष्टेऽपि वा भोग्ये यस्मिन्कस्मिंश्च वस्तुनि ॥
[43]समीचीनत्वधीत्यागात्कामो नोदेति कर्हिचित् ॥ ३८ ॥
कामस्य बीजं संकल्पः संकल्पादेव जायते ॥
बीजे नष्टेऽकुर इव तस्मिन्नष्टे विनश्यति ॥ ३९ ॥
न कोपि सम्यक्त्वधियं विनैव भोग्यं नरः कामयितुं समर्थः ॥
यतस्ततः कामजयेच्छुरेतां सम्यक्त्वबुद्धिं विषये निहन्यात् ॥ ४० ॥
संकल्पानुदये हेतुर्यथाभूतार्थदर्शनम् ॥
अनर्थाचिंतनं चाभ्यां नावकाशोऽस्य विद्यते ॥ ४१ ॥
रत्ने यदि शिलाबुद्धिर्जायते वा भयं ततः ॥
समीचीनत्वधीर्नेति नोपादेय[44]त्वधीरपि ॥ ४२ ॥
यथार्थदर्शनं वस्तुन्यनर्थस्यापि चिंतनम् ॥
संकल्पस्यापि कामस्यानुदयोऽपा[45]याययिष्यते ॥ ४३ ॥
धनं भयनिबंधनं सततदुःखसंवर्धनं
प्रचंडतर[46]गर्धनं घटितबंधुसंस्पर्शनम्[47] ॥
विशिष्टगुण[48]बाधनं कृपणधीसमा[49]राधनं
न मुक्तिगतिसाधनं भवति नापि हृच्छोधनम्[50] ॥ ४४ ॥

---

४२. अबोधितार्थः=अज्ञातार्थः. ४३. समीचीनत्वधीः=सम्यक्त्वबुद्धिः. ४४. उपादेयत्वम्=ग्राह्यत्वम्. ४५. अपाययिष्यते=अकल्याणं करोति. ४६. गर्धनम्=लोभनम्. ४७. संस्पर्शनम्=संमेलकम्. ४८. बाधनम्=प्रतिबंधकारि. ४९. समाराधनम्=आनंदयितृ. ५० हृच्छोधनम्=मनःशुद्धिकरम्.

राज्ञो भयं चोरभयं प्रमादाद्भयं तथा ज्ञातिभयं च वस्तुनः ॥
धनं भयग्रस्तमनर्थमूलं यतः सतां तन्न सुखाय कल्पते ॥ ४५ ॥
सतामपि पदार्थस्य लाभाल्लोभः प्रवर्तते ॥
विवेको लुप्यते लोभात्तस्मिँल्लुप्ते विनश्यति ॥ ४६ ॥
दहत्यलाभे निःस्वैत्वं लाभे लोभो दहत्यमुम् ॥
तस्मात्संतापकं वित्तं कस्य सौख्यं प्रयच्छति ॥ ४७ ॥
भोगेन ममता जंतोर्दानेन पुनैरुद्भवः ॥
वृथैवोभैयथा वित्तं नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ ४८ ॥
धनेन मदवृद्धिः स्यान्मदने स्मृतिनाशनम् ॥
स्मृतिनाशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ४९ ॥
सुखयति धनमित्येवांतराशापिशाची दृढतरमुपैगूढो मूढलोको जडात्मा ॥
निवसति तदुपांते संततं प्रेक्षमाणो व्रजति तदपि पश्चात्प्राणमेतस्य हत्वा ॥ ५० ॥
संपन्नोऽधवदेव किंचिदपरं नो वीक्षते चक्षुषा
सद्भिर्वर्जितमार्ग एव चरति प्रोत्सैारितस्तादृशैः ॥
तस्मिन्नेव मुहुस्स्खलन्प्रतिपदं गत्वांधकूपे पत-
त्यस्यांधत्वनिवर्तकौषधमिदं दारिद्र्यमेवांजनम् ॥ ५१ ॥
लोभः क्रोधश्च दंभश्च मदो मत्सरएव च
वर्द्धते वित्तसंप्राप्त्या कथं तच्चित्तशोधनम् ॥ ५२ ॥
नित्यार्तिदेन वित्तेन भयचिंतैानपायिना
चित्तस्वास्थ्यं कुतो जंतोर्गृहस्थेनाहिना यथा ॥ ५३ ॥
कांतारे विजने वने जनपदे सेतौ विरीतौ* च वा
चोरैर्वापि तथेतरैरपि नरैर्युक्तो वियुक्तोपि वा ॥
निःस्वैः स्वस्थतया सुखेन वसति ह्याद्रीयमाणो जनैः
क्लिश्नैात्येव धनी सदाकुलमतिर्भीतः स्वपुत्रादपि ॥ ५४ ॥
तस्मादनर्थस्य निदानमर्थः पुमर्थसिद्धिर्न भवत्यनेन ॥
अतो वनांते निवसंति संतः संन्यैस्य सर्वं प्रतिकूलमर्थम् ॥ ५५ ॥
श्रद्धाभक्तिमतीं ‡ सतीं गुणवतीं पुत्रान् सतां संमता-
नक्षय्यं वसु दानभोगविभवैः श्रीसुंदरं मंदिरम् ॥

---

५१. निःस्वत्वम्=द्रव्यरहितत्वम् ५२. पुनरुद्भवः=वृद्धिः. ५३. उभयथा=उभयप्रकारेण. ५४. उपगूढः=नियन्त्रितः. ५५. प्रोत्सारितः=तिरस्कृतः. ५६. अनपायि=अविनाशकारि, वर्धकम्. * विरीतिः=निर्जनप्रदेशभवा नदी. ५७. निःस्वः=निर्धनः. ५८. क्लिश्नाति=क्लेशं प्राप्नोति. ५९. संन्यस्य=त्यक्त्वा. ‡ सतीं=स्त्रियं.

अनुक्रमणिका

सर्वं नैश्वरमित्यवेत्य कवयः श्रुत्युक्तिभिर्युक्तिभिः
संन्यस्यंत्यपरे तु तत्सुखमिति भ्राम्यंति दुःखार्णवे ॥ ५६ ॥

सत्कर्मक्षत[६०]पाप्मनां श्रुतिमतां श्रद्धात्मनां धीमतां
नित्यानित्यपदार्थशोधनमिदं युक्त्या मुहुः कुर्वताम् ॥
तस्मादुत्थमहाविरक्त्यसिमतां मोक्षैककांक्षावतां
धन्यानां सुलभं समस्तविषयेष्वाशालताच्छेदनम् ॥ ५७ ॥

संसारमृत्योर्बलिनः प्रवेशद्वाराणि तु त्रीणि महांति लोके ॥
कांता च जिव्हा कनकं च तानि रुणद्धि यस्तस्य भयं न मृत्योः ॥ ५८ ॥

मुक्तिश्रीनगरस्य दुर्जयतरं द्वारं यदस्त्यादिमं[६२]
तस्य द्वे अररे[६३] धनं च युवती ताभ्यां पिनद्धं[६४] दृढम् ॥
कामाढ्यार्गलदारुणा[६५] बलवता चांतस्तदेतत्त्रयं
धीरो[६६] यस्तु भिनत्ति सोऽर्हति सुखं भोक्तुं विमुक्तिश्रियः ॥ ५९ ॥

आरूढस्य विवेकाश्वं तीव्रवैराग्यखड्गिनः ॥
तितिक्षोरुपशांतस्य[६७] प्रतियोगी न दृश्यते ॥ ६० ॥

विवेकजां तीव्रविरक्तिमेव मुक्तेर्निदानं[६८] निगदंति संतः ॥
तस्माद्विवेकी पुरुषो मुमुक्षुः संपादयेत्तामतुलप्रयत्नैः ॥ ६१ ॥

मनः प्रसादस्य निदानमेतन्निरोधनं यत्सकलेंद्रियाणाम् ॥
बाह्येंद्रिये साधु निरुध्यमाने बाह्यार्थभोगो मनसो वियुज्यते ॥ ६२ ॥

तेन स्वदौष्ट्यं[६९] परिमुच्य चित्तं शनैः शनैः शांतिमुपाददाति ॥
चित्तस्य बाह्यार्थविमोक्षमेव मोक्षं विदुर्मोक्षणलक्षणज्ञाः ॥ ६३ ॥

दमं[७०] विना साधु मनःप्रसादहेतुं न विद्मः सुखदं मुमुक्षोः ॥
दमेन चित्तं निजदोषजातं विसृज्य शांतिं समुपैति शीघ्रम् ॥ ६४ ॥

प्राणायामाद्भवति मनसो निश्चलत्वं प्रसादो
यद्यप्यस्य प्रति नियतदिग्देशकालाद्यपेक्षा ॥
सम्यग्दृष्ट्या क्वचिदपि तथा नेदमस्यास्ति तस्मात्
कुर्याद्धीमान् दममनलसश्चित्तशांत्यै प्रयत्नात् ॥ ६५ ॥

सर्वेंद्रियाणां गतिनिग्रहेण भोग्येषु दोषाद्यवमर्शनेन[७१] ॥
ईशप्रसादाच्च गुरुप्रसादाच्छांतिं समायात्यचिरेण चित्तम् ॥ ६६ ॥

---

६०. क्षत=नाशित. ६१. असिमान्=खड्गवान्. ६२. आदिमम्=प्रथमम्. ६३. अररम्=कपाटम् 'कवाड' इति म० भा०. ६४ पिनद्धम्=नियंत्रितम्, बद्धम्. ६५. कामाढ्यार्गलदारुणा=कामरूपि यद्बलवद्द्वारावष्टंभकं काष्ठं तेन. ६६. धीरः=ज्ञानवान्. ६७. तितिक्षुः=प्रशान्तः. ६८. निदानम्=आदिकारणम्. ६९. दौष्ट्यम्=दुष्टता. ७०. दमः=इंद्रियनिग्रहः. ७१. अवमर्शनम्=आरोपणम्.

ब्रह्मचर्यमहिंसा च साधूनामप्यगर्हणम् ॥
परा[७२]क्षेपादिसहनं तितिक्षोरेव सिध्यति ॥ ६७ ॥
उपरम[७३]यति कर्माणीत्यु[७४]परतिशब्देन कथ्यते न्या[७५]सः ॥
न्यासेन हि सर्वेषां प्रोक्तः श्रुत्यापि कर्मणां न्यासः ॥ ६८ ॥
प्रत्यग्ब्र[७६]ह्मविचारपूर्वमुभयोरेकत्वबोधाद्विना
कैव[७७]ल्यं पुरुषस्य सिध्यति परंब्र[७८]ह्मात्मतालक्षणम् ॥
न स्नानैरपि कीर्तनैरपि जपैर्नो कृ[७९]च्छ्रचांद्रायणै-
र्नैवाप्यध्वरयज्ञदाननिगमै[८०]र्नो मंत्रतंत्रैरपि ॥ ६९ ॥
नित्यानित्यपदार्थबोधरहितो यश्चोभयत्र स्र[८१]गा-
द्यर्थानामनुभूतिलग्नहृदयोऽनिर्विण्ण[८२]बुद्धिर्जनः ॥
तस्यैवास्य जडस्य कर्म विहितं श्रुत्या विर[८३]ज्याभितो
मोक्षेच्छोर्न विधीयते तु पर[८४]मानंदार्थिनो धीमतः ॥ ७० ॥
मोक्षेच्छया य[८५]देहरेव विर[८६]ज्यतेऽसौ
न्यासस्तदैव विहितो विदुषो मुमुक्षोः ॥
श्रुत्या तथैव पर[८७]या च ततः सुधीभिः
प्रा[८८]माणिकोयमिति चेतसि निश्चितव्यम् ॥ ७१ ॥
अत्यंततीव्रवैराग्यं फ[८९]ललिप्सा महत्तरा ॥
तदेतदुभयं विदु[९०]ः समाधानस्य कारणम् ॥ ७२ ॥
अंतरंगविहीनै[९१]स्य कृताः श्रवणकोटयः ॥
निष्फलंति यथा योद्धुरधीरस्यास्त्रसंपदः ॥ ७३ ॥
तीव्रमध्यममंदातिमंदभेदैश्चतुर्विधा ॥
मुमुक्षा तत्प्रकारोऽपि कथ्यते श्रूयतां बुधैः ॥ ७४ ॥
तापैस्त्रिभिर्नित्यमनेकरूपैः संतप्यमानः क्षुभितांतरात्मा ॥
प[९२]रिग्रहं सर्वमनर्थबु[९३]द्ध्या जहाति सा तीव्रगतिर्मुमुक्षा ॥ ७५ ॥

---

७२. आक्षेपः=निंदा. ७३. उपरमयति=समापयति. ७४. उपरतिः=विषयेभ्योनिवृत्तिः. ७५. न्यासः=त्यागः. ७६. प्रत्यग्ब्रह्म=सर्वसाक्षि ब्रह्म. ७७. कैवल्यम्=मोक्षः. ७८. परंब्रह्म=अक्षय्यब्रह्म. ७९. कृच्छ्रचांद्रायणम्=प्रायश्चित्तविशेषः ८०. निगमः=वेदः. ८१. स्रग्=माला. ८२. अनिर्विण्णबुद्धिः=अनुद्विग्नमतिः. ८३. विरज्य=औदासीन्येन दृष्ट्वा. ८४. परमानंदः=निर्विकल्पानंदः. ८५. अहः (अहरहः) प्रतिदिनं. ८६. विरज्यते=औदासीन्यं प्रतिगम्यते. ८७. परा=उत्कृष्टा. ८८. प्रामाणिकः=प्रमाणीभूतः. ८९. फललिप्सा=फलप्राप्तीच्छा. ९०. विदुः=जानीयुः. ९१. अन्तरंगम्=सारासारविचारक्षमं हृदयम्. ९२. परिग्रहः=धनम्. ९३. अनर्थबुद्ध्या=अनर्थमूलकमिति मत्वा.

तापत्रयं तीव्रमवेक्ष्य वस्तुदृष्ट्या कलत्रं तनयादि हातुम् ॥
मध्ये द्वयोर्दोलनमात्मनो यत्सैषा भवेन्माध्यमिकी मुमुक्षा ॥ ७६ ॥
मोक्षस्य कालोऽस्ति किमद्य मे त्वरा भुक्त्वैव भोगान् कृतसर्वकार्यः ॥
मुक्त्यै यतिष्येऽहमथेति बुद्धिरेषैव मंदा कथिता मुमुक्षा ॥ ७७ ॥
मार्गे प्रयातुर्मणिलाभवन्मे लभ्येत मोक्षो यदि तर्हि धन्यः ॥
इत्याशिनां[९४] मूढधियां मतिर्या सैषातिमंदाभिमता मुमुक्षा ॥ ७८ ॥
यस्तु तीव्रमुमुक्षुः स्यात्सजीवन्नेव मुच्यते ॥
जन्मांतरे मध्यमस्तु तदन्यस्तु युगांतरे ॥ ७९ ॥
चतुर्थः कल्पकोट्या वा नैव बंधाद्विमुच्यते ॥
तस्मान्मुख्यमुमुक्षुत्वं यत्नात्साध्यात्मविद्भवेत् ॥ ८० ॥
लब्ध्वा सुदुर्लभतरं नरजन्म जंतुस्तत्रापि पौरुषमतः सदसद्विवेकम् ॥
संप्राप्य चैहिकसुखाभिरतो यदि स्याद्धिक्तस्य जन्म कुमतेः पुरुषाधमस्य॥ ८१॥
खादते मोदते नित्यं शुनकः सूकरः खरः ॥
तेषामेषां विशेषः को वृत्तिर्येषां तु तैः समा ॥ ८२ ॥
संप्रीतिर्[९५]ईक्षणोर्वदनप्रसादमानंदमंतःकरणस्य सद्यः ॥
विलोकनं ब्रह्मविदस्तनोति छिनात्ति मोहं सुगतिं व्यनक्ति[९६] ॥ ८३ ॥
शिवप्रसादेन विना न सिद्धिः शिवप्रसादेन विना न बुद्धिः ॥
शिवप्रसादेन विना न युक्तिः[९७] शिवप्रसादेन विना न मुक्तिः ॥ ८४ ॥
मनोऽप्रसादः[९८] पुरुषस्य बंधो मनः प्रसादो भवबंधमुक्तिः ॥
मनः प्रसादाधिगमाय तस्मान्मनोनिरोधं विदधीत विद्वान् ॥ ८५ ॥
द्रष्टा श्रोता वक्ता कर्ता भोक्ता भवत्यहंकारः ॥
स्वयमेव सर्वकृतिनां साक्षी निर्लेप एवात्मा ॥ ८६ ॥
आत्मस्वरूपमनवेक्ष्य विमूढबुद्धिरारोपयेत्[९९]यखिलमेतदनात्मकार्यम् ॥
स्वात्मन्यसंगचितिनिश्चल एव चंद्रे दूरस्थमेघकृतधावनवद्भ्रमेण ॥ ८७ ॥
भ्रांत्या मनुष्योऽहमहं द्विजोऽहं तज्ज्ञो[१००]हमज्ञोऽहमतीव पापी ॥
भ्रष्टोस्मि शिष्टोस्मि[१] सुखी च दुःखीत्येवं विमुह्य[२]ात्मनि कल्पयंति[३] ॥ ८८ ॥
विवेकवानप्यतियौक्तिकोपि[४] श्रुतात्मतत्वोपि च पंडितोपि ॥
शक्त्या यया संवृतबोधदृष्टिरात्मानमात्मस्थमिमं न वेत्ति ॥ ८९ ॥

---

९४. इत्याशिनाम्=एवं प्रकाराआशा येषां तेषाम् ९५. संप्रीतिः=परस्परानुरागः. ९६. व्यनक्ति=स्पष्टीकरोति. ९७. युक्तिः=उपायः. ९८. अप्रसादः=कलुषत्वम्. ९९. आरोपयति=अवमृशति. १००. तज्ज्ञः=तत्त्वज्ञः. १. शिष्टोस्मि=निष्पापोस्मि. २. विमुह्य=मोहमवलंब्य. ३. कल्पयन्ति=आरोपयन्ति. ४. यौक्तिकः=युक्तिज्ञः.

सम्यक्समाधिनिरतैर्विमलांतरंगैः साक्षादवेक्ष्य निजतत्वमपारसौख्यम् ॥
संतुष्यते परमहंस[5]कुलैरजस्रं[6] यद्ब्रह्म तत्त्वमसि[7] केवलबोधमात्रम् ॥ ९० ॥
श्रुत्युक्तमव्ययमपारमनंतमाद्यमानंदचिद्घन[8]मनामय[9]मद्वितीयम् ॥
अव्यक्त[10]मक्षर[11]मनाश्रयमप्रमेयं[12] यद्ब्रह्मतत्त्वमसि केवलबोधमात्रम् ॥ ९१ ॥
श्रद्धाभक्तिपुरःसरेण विहितेनैवेश्वरं कर्मणा
संतोष्यार्जिततत्प्रसादमहिमा जन्मांतरेणैव यः ॥
नित्यानित्यविवेकतीव्रविरतिन्यासादिभिः साधनै-
र्युक्तः सन् श्रवणे सतामभिमतो मुख्याधिकारी द्विजः ॥ ९२ ॥
अध्यारोपा[13]पवादक्रममनुसरता देशिकेना[14]त्मवेत्त्रा[15]
वाक्यार्थे बोध्यमाने सति सपदि सतः शुद्धबुद्धेरमुष्य ॥
नित्यानंदाद्वितीयं निरुपममलं यत्पदं तत्त्वमेकं
तद्ब्रह्मैवाहमस्मीत्युदयति तु परखंडिताकारवृत्तिः ॥ ९३ ॥
नाहं देहोनाप्यसुर्नाक्षवर्गो[16] नाहंकारो नो मनोनापि बुद्धिः ॥
अंतस्त्वेषां चापि तद्विक्रियाणां[17] साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि[18] ॥ ९४ ॥
वाचः साक्षी प्राणवृत्तेश्च साक्षी बुद्धेः साक्षी बुद्धिवृत्तेश्च साक्षी ॥
चक्षुःश्रोत्रादींद्रियाणां क्रियाणां साक्षी नित्यःप्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९५ ॥
नाहं स्थूलो नापि सूक्ष्मो न दीर्घो नाहं बालो नो युवा नापि वृद्धः ॥
नाहं काणो नापि मूको न खंजः साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९६ ॥
नास्म्यागंता नापि गंता न हंता नाहं कर्त्ता न प्रयोक्ता न वक्ता ॥
नाहं भोक्ता नो सुखी नैव दुःखी साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९७ ॥
नाहं योगी नो वियोगी[19] न रागी[20] नाहं क्रोधी नैव कामी न लोभी ॥
नाहं बद्धो नापि युक्तो[21] न मुक्तः साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९८ ॥
नांतःप्रज्ञो नो बहिः प्रज्ञको वा नैव प्रज्ञो नापि चाप्रज्ञ एषः ॥
नाहं श्रोता नापि मंता न बोद्धा साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९९ ॥
ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः[22] ॥
इत्येवैषा वैदिकी वाग्ब्रवीति क्लेशक्षत्या[23] जन्म एव प्रहाणिः ॥ १०० ॥

---

५. परमहंसः=यतिविशेषः. ६. अजस्रम्=नित्यम्. ७. तत्त्वमसि=त्वं ब्रह्मासि. ८. चिद्घनम्=ज्ञानमयम्. ९. अनामयम्=निर्विकारम्. १० अव्यक्तम्=अतिसूक्ष्मरूपम्. ११. अक्षरम्=अक्षय्यम. १२. अप्रमेयम्=अपरिच्छेद्यम्. १३. अध्यारोपः=मिथ्यारोपणम्. १४. देशिकः=गुरुः. १५. आत्मवेत्रा=आत्मज्ञानवता. १६. अक्षवर्गः=इंद्रियसमूहः. १७. विक्रिया=विकृतिः १८. प्रत्यक्=व्यक्तिमात्रव्यापिन्. १९. वियोगिन्=योगरहितः. २०. रागी=विषयान्धः २१. युक्तः=संसारसमुद्रमग्नः. २२. प्रहाणिः=विशेषाहानिः. २३. क्षतिः=नाशः.

भूयोजन्माद्य[२४]प्रसक्तिर्विमुक्तिः क्लेशक्षत्या भाति जन्माद्यभावः ॥
क्लेशक्षत्या हेतुरात्मैकनिष्ठा तस्मात्कार्या स्वात्मनिष्ठा[२५] मुमक्षोः ॥ १ ॥
यमनियमै[२६]र्विनिष्ठैः[२७] साधुसिद्धासनस्थः सततमसुनियामी रुद्धधीर्धारणाढ्यः ॥
रहसि परमतत्त्वं निष्कलं चिंतयानः प्रदहति भवबंधं निर्विकल्पे[२८] निरूढः[२९] ॥ २ ॥

मायाध्वांते त्वहमिदमितिभ्रांतिबीजे विनष्टे
श्रुत्याचार्यप्रकटवचनोद्भूतबोधारुणेन[३०] ॥
ब्रह्मात्मैक्ये द्वय[३१]विरहिते केवलानंदरूपे
किं कर्तव्यं किमुतकरणम् किं फलं कोनु कर्त्ता ॥ ३ ॥

यत्राशेषं जगदिदमभून्नाममात्रावशेषं
सर्पस्फूर्ते[३२] गुणवदसतः कल्पनाधारमात्रे[३३] ॥
ज्ञाते तस्मिन्निरवधि[३४]सदानंदपीयूषसिंधौ
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ४ ॥

भ्रांत्या कर्ता करणपटली[३५]कर्मकाम्यं विक्लृप्तं[३६]
सत्येकस्मिन्नभसिपुरवद्वस्तुतो द्वैतशून्ये ॥
तद्विध्वंसे किमिह निवसेत्केवलें बोधमात्रे
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ५ ॥

कालांभोधौ[३७]विदमिदमितिग्राह्यशून्यार्थजाते
क्व स्याद्वापिप्रहि[३८]नदनदीभेदकल्पावकाशः ॥
तद्वद्ब्रह्मण्यपगतभिदे[३९] सुप्ति[४०]वन्निर्विशेषे
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ६ ॥

यत्रत्वस्येत्युपनिषदि सत्केवलत्वं ब्रुवंत्याम्
सुप्तौ सर्वानुभवविषये वाच्यभेदं[४१] वदेत्कः ॥
तस्मान्नित्ये निरवधिसुखे निर्गुणे निर्विकल्पे
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ७ ॥

---

२४. अप्रसक्तिः=अनासक्तिः. २५. स्वात्मनिष्ठा=आत्मनि दृढाभक्तिः. २६. यमनियमैः=शरीरसाधनानेक्षं नित्यं कर्म यमः (अहिंसादिकम्)। बाह्यसाधनेन साध्यं कर्म नियमः (शौचादिकम्). २७. विनिष्ठः=विशेषभक्तियुक्तः. २८. निर्विकल्पः=निर्विकारः. २९. निरूढः=निमग्नः. ३०. अरुणः=सूर्यः. ३१. द्वयविरहितम्=अद्वैतब्रह्म. ३२. सर्पस्फूर्तिः=सर्पभासः. ३३. कल्पनाधारमात्रम्=कल्पनाएव आधारो यस्य तत्. ३४. निरवधिः=अपारः. ३५. पटली=आच्छादनम्. ३६. विक्लृप्तम्=कल्पितम्. ३७. अंभोधिः=समुद्रः. ३८. प्रहिः=कूपः. ३९. भिद्=भेदः. ४०. सुप्तिः=निद्रा. ४१. वाक्यभेदः=स्पष्टार्थभेदः (विशेषार्थभेदः).

यं यमेष विषयं ययौ युतः सेनयैनमपि नीतवान्समम् ॥
छत्रचामरमुखाखिलर्द्धिभिर्भूषितं विविधभूषणैरपि ॥ ९ ॥
मत्तदंतितुरगव्रजः पुरः सूतमागधरवोपि चाभवत् ॥
पृष्ठतो विविधवीरसंहतिस्तस्य शंभुसुतशाहुभूपतेः ॥ १० ॥
केचिदाहुरयमस्य चात्मजः कन्यकातनय इत्यपि क्वचित् ॥
शंभुनामनृपतेः सुतोह्ययं नान्य इत्थमपरे विवेकिनः ॥ ११ ॥
यद्यदेष नगरं ययौ प्रभुस्तत्र तत्र विशिखोऽरुणन्नृपान् ॥
देवता अपि पुरे पुरे स्थिताः स्फोटयन्नथ ययौ स पंढरीम् ॥ १२ ॥
विठ्ठलस्य परिचारकास्तदा देवसागलगतां सुमालिकाम् ॥
नारिकेलमपि तस्य ते पुरः स्थापयंत इदमूचिरे द्विजाः ॥ १३ ॥

यंयमिति । एषः यवनाधिपः सेनया युतः सन् यं यं विषयं देशं ययौ तं तमि तिशेषः । छत्रं च चामरं च छत्रचामरे ते मुखं मुख्ये यासां ताः अखिलर्द्धयः सकलसंपदस्ताभिः विविधभूषणैरपि भूषितं एनमपि शाहुमपि साकं सार्धं। साकं सार्धं समं सहेत्यमरः । नीतवान् ॥ ९ ॥

मत्तेति । मत्ताः दंतिनो गजाः तुरगाश्च तेषां व्रजः सूताः मागधाश्च तेषां रवोपि तस्य शंभुसुतशाहुभूपतेः पुरः अभवत् । पृष्ठतः पृष्ठभागे विविधवीराणां संहतिः अभवत् ॥ १० ॥

केचिदिति । केचित्पुरुषाः अयं बालः अस्य यवनाधिपस्य आत्मजः पुत्रः इत्याहुः । किंच केचित् कन्यकातनय इत्यप्याहुः । अपरे अन्ये विवेकिनः शंभुनामनृपतेः अयं सुतः हि निश्चयेन नान्य इत्थं आहुः ॥ ११ ॥

यद्यदिति । प्रभुः निग्रहानुग्रहसमर्थः एषः विशिखः यवनेशः यद्यन्नगरं ययौ तत्र तत्र नगरे नृपान् राज्ञः प्रतिकूलानित्यर्थः । अरुणत् रुरोध । अथ सः पुरे पुरे स्थिताः देवताः प्रतिमाः स्फोटयन् विदारयन् सन् पंढरीं दक्षिणदेशे प्रसिद्धां नगरीं ययौ ॥ १२ ॥

विठ्ठलस्येति । सदा यवनाधिपागमनसमये ते प्रसिद्धाः द्विजाः ब्राह्मणाः विठ्ठलस्य देवस्य परिचारकाः सेवकाः देवतायाः विठ्ठलसंज्ञायाः गलः कंठस्तत्र गतां विद्यमानां शोभना माला सुमाला सुमालेव सुमालिका तां । स्वार्थेकप्रत्ययेकृतेटापिप्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येति इत्वं । यद्वा सुमानां पुष्पाणां आलिकां पंक्तिं मालामित्यर्थः । कुसुमं सुममित्यमरः । सममित्यपपाठः । नारिकेलस्य फलमपि तस्य यवनाधिपस्य पुरः अग्रे प्रसादार्थं स्थापयन्तः संतः इदं वक्ष्यमाणं ऊचिरे बभाषिरे ॥ १३ ॥

९. 'यत्रयत्रसजगामसंयुतः' १०. 'यत्रयत्रसजगामराजराट्' पा० भे० ।

विष्णुरत्र भगवान् घनप्रभो रक्ष्य एष भवता दयावता ॥
माल्यगं कुटिलकुंतलं स वै संविलोक्य समुवाच तान्द्विजान् ॥ १४ ॥
विठ्ठलस्य शिरसीह कुंतलाः संति किं वदत भो द्विजास्तदा ॥
कश्चन स्मृतहरिं नमन्[११] जगौ संति विठ्ठलशिरस्यहो कचाः ॥ १५ ॥
इत्युक्तवंतं विप्रं तं यवनः प्रत्यभाषत
एवं चेत्तर्हि तं देवं मां प्रदर्शय सत्वरम् ॥ १६ ॥
ओमित्युक्त्वा ततः शीघ्रं देवालयमगाद्द्विजः
साष्टांगं प्रणिपत्याह सत्यं कुरु वचो मम ॥ १७ ॥
प्रासादं समुपेत्यासौ देवदेवस्य मस्तके ॥
तुतोष कुंतलान्दृष्ट्वा लंबमानान्घनान्बहून् ॥ १८ ॥
यवनः सत्वरं प्रागाद्देवालयमतंद्रितः ॥
ददर्श देवदेवस्य मस्तके कुन्तलान्बहून् ॥ १ ॥
द्विपालबद्धान्कुटिलान्नीलान्दीर्घान्घनांस्तथा ॥
उष्णीषं शिरसस्तस्य समुद्धृत्य प्रदर्शितान् ॥ २ ॥ *
अतितुष्टः स यवनः साष्टांगं प्रणनाम तम् ॥
भूषणानि च वासांसि विठ्ठलाय ददौ मुदा ॥ १९ ॥
ब्राह्मणेभ्यो धनं भूरि वस्त्राणि च तथा ददौ ॥
दीनांधकृपणेभ्योऽपि ददौ वासोधनानिच ॥ २० ॥

विष्णुरिति । दयास्यास्तीति दयावान् तेन दयावता भवता अत्र शिलामये देहे घन इव मेघ इव प्रभा अस्यास्तीति घनप्रभः भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः अस्ति इति शेषः । अतः एषः शिलादेहः रक्ष्यः रक्षणीयः । शिलादेहस्य भंगे एनं त्यक्त्वा भगवान् गमिष्यतीति प्रार्थयामासुरितिभावः । सः यवनाधिपः माल्यगं मालागतं । माला माल्यं सौमनस्यं कंठे गुण अधीरण इत्यमरः । कुटिलः वक्रः कुंतलः केशः तं विलोक्य तान् द्विजान् इत्युवाच ॥ १४ ॥

विठ्ठलस्येति । भो द्विजाः इह अस्मिन् काले विठ्ठलस्य शिरसि कुंतलाः संति किं वदत । तदा कश्चन द्विजः स्मृतस्तत्कालं संकटपरिहारार्थं मनसि चिंतितः तं हरिं नमन् सन् मद्वाक्यं सत्यं कुर्विति प्रार्थयन्नित्यर्थः । विठ्ठलस्य शिरसि अहो इत्याश्चर्ये कचाः संतीति जगौ ॥ १५ ॥

इत्युक्तवंतमितिस्पष्टम् ॥ १६ ॥ ओमिति ॥ १७ ॥ प्रासादमिति ॥ १८ ॥ अतितुष्टइति ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेभ्यइति ॥ २० ॥

---

११. '०मन्नमुम् । वाक्यमाह हरिमस्तके कचाः ' पा० मे० । * इदं श्लोकद्वयं क्वचि-दधिकं दृश्यते ।

विप्रानपृच्छद्देवस्य कट्यां हस्तौ कुतो द्विजाः ॥
लिंगं च मस्तके कस्मादत्र चोत्तरमुच्यताम् ॥ २१ ॥
तत्रोत्तरं तदा प्रोचुः स्वस्वबुद्ध्यनुसारतः ॥
उत्प्रेक्षया स्वपद्यानि भूषयंतो द्विजोत्तमाः ॥ २२ ॥
मत्पादपंकजपरागरसातिलुब्ध-
चेता नरः सकलभूतसुहृत्तमो यः ॥
देत्रो भवांबुधिरयं जघनप्रमाण-
स्तस्येति वेदयति किं स नितंबपाणिः ॥ २३ ॥
यद्वा कलिंदतनयाधिकरम्यभीमा-
तीरं विलोक्य समगाद्भगवान् पुरस्तात् ॥
गोपेष्वपि प्रतिगतेषु जलप्रमाण-
माख्यापयन्निव हरिर्हि नितंबपाणिः ॥ २४ ॥

विप्रानिति । द्विजाः देवस्य विठ्ठलस्य कट्यां कटिप्रदेशे हस्तौ कुतः मस्तके च लिंगं कुत इत्यपृच्छत् । अन्यस्य कस्यापि देवस्य कटिप्रदेशे हस्तौ न दृष्टौ किं च विष्णुप्रतिकृतेरेतस्याः शीर्ष्णि शिवलिंगं कुतइत्यपृच्छादित्यर्थः । तेषु तूष्णीं भूतले स्थितेषु पुनराह । अत्र मत्प्रश्ने उत्तरं उच्यतां वक्तव्यं तूष्णींभावः न युक्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्रेति । द्विजोत्तमाः तदा स्वस्वपद्यानि उत्प्रेक्षया उत्प्रेक्षालंकारेण । उत्प्रेक्षा-लक्षणं कुवलयानंदे । संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना । उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे इति । अलंकारलक्षणं तु शब्दार्थवृत्तिमनोहरसन्निवेशत्वं अलं-कारत्वं । स्वस्वबुद्धेः अनुसारो अनुसरणं तेन भूषयन्तः सन्तः तत्र प्रश्ने उत्तरं प्रोचुः ॥ २२ ॥

मदिति । सः प्रसिद्धः देवः विठ्ठलः । मम यत्पादपंकजं तस्य यः परागः मक-रन्दः तस्य यः रसः तस्मिन् लुब्धं सक्तं चेतश्चित्तं यस्य तथोक्तः । सकलस्य भू-तस्य प्राणिमात्रस्य सुहृत्तमः यः नरः तस्य अयं भवांबुधिः । जघनं प्रमाणं यस्येति जघनप्रमाणः कटिप्रमाणः सुतर इत्यर्थः । इति नितंबपाणिः सन् वेदयति किं इत्युत्प्रेक्षा । मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव-शब्दोपि तादृशः इति । एवं अग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

यद्वेति । यद्वा पक्षान्तरे भगवान् विठ्ठलः कलिन्दस्य पर्वतस्य या तनया कन्या यमुना तदपेक्षया अधिकं रम्या या भीमा तस्याः तीरं विलोक्य यमुनापेक्षया भीमायाः रम्यत्वात्तत्तीरस्याप्यतिरम्यत्वं ज्ञात्वेत्यर्थः । पुरस्तात् पूर्वं समगात् । गोपेष्वपि पश्चात्

यद्वा जरासुतजये मथुरां विहाय
यातः प्रवर्षणगिरिं सहितो बलेन ॥
दीप्तात्ततो झटिति यत्प्रससार भैमं
श्रांतस्तटं तत इदं नु नितंबपाणिः ॥ २५ ॥
यद्वा विहाय तनयान् विनयोपपन्नान्
रम्या अपि प्रियतमाः सुजना भजंतः ॥
तिष्ठंत्यनुक्रममिमे बहवोऽयमेकः
श्रांतोऽपि तिष्ठति ततो नु नितंबपाणिः ॥ २६ ॥
यद्वा विधाय सकला अपि तोकलीलाः
संभ्रामणाख्यकुतुकं च विधातुमीशः ॥
गोपान्स्वकूर्परविलग्नकरान्विधाय
देवो विहर्तुमिव सैष नितंबपाणिः ॥ २७ ॥

प्रतिगतेषु अनुगतेषु विठ्ठलस्य परतीरे स्थितत्वात् मध्ये जलं कियदिति गोपालानां संशये जलप्रमाणं आख्यापयन्निव । हरिः नितंबपाणिः । अस्तीतिशेषः ॥ २४ ॥

यद्वेति । यद्वा हरिः बलेन संकर्षणेन सहितः सन् जरासुतस्य जरासंधस्य जये सति स्वस्य पराजये सति स्वपराजयस्तु लीलामात्रं । मथुरां विहाय प्रवर्षणगिरिं प्रवर्षणाख्यं पर्वतं यातः गतः । जरासंधेन पर्वतारूढयोस्तयोः प्राप्तिर्दौर्लभ्यात् पर्वते प्रदीपिते दीप्तात्ततस्तस्मात्पर्वतात् झटिति शीघ्रं भीमायाः इदं भैमं । तस्येदमित्यण् इदं । तटं प्रससार ततस्तस्मात् श्रान्तत्वात् नितंबपाणिः । अस्तीतिशेषः । लोके हि दूरदेशगमनेन श्रान्तत्वात् कट्यां करं निधाय गच्छन्तीति प्रसिद्धं । अत्र श्रीमद्भागवतस्था कथानुसंधेया ॥ २५ ॥

यद्वेति । बहवः इमे सुजनाः साधवः विनयेन नीत्या उपपन्नान् तनयान् रम्याः रमणीयाः प्रियतमा अपि विहाय अनादृत्य भजन्तः सन्तः अनुक्रमं तिष्ठन्ति । एतस्य भजने प्रहरपर्यंतं जाले अनेन कर्तव्यं मध्ये व्यवधानेन न भाव्यं इति नियमं कृत्वा देवालये तिष्ठन्ति । अयं तु विठ्ठलः एकः असहायः अतः श्रांतोपि तिष्ठति । अन्यथा स्त्रीपुत्राननादृत्य तिष्ठतां भजकानामनादरः स्यादितिभावः । ततस्तस्मान्नितंबपाणिर्नु वितर्के । नु पृच्छायां वितर्केचेत्यमरः ॥ २६ ॥

यद्वेति । स एषः ईशः सकला अपि तोकलीलाः बालक्रीडाः विधाय कृत्वा संभ्रामणाख्यकुतुकं बालेषु प्रसिद्धां लीलां विधातुं कर्तुं गोपान् स्वकूर्परविलग्नकरान् विधाय विहर्तुमिव क्रीडितुमिव नितंबपाणिरस्ति ॥ २७ ॥ [सोचिलोपे चेदिति सस्यसोर्लोपः]

१२. 'विहाय' पा० मे० ।

यद्वा वृकासुरभयाद्गिरिशे स्वधाम
प्राप्ते प्रतारणवशादिति तं बभाषे ॥
दत्तो वरः कटिकराग्रनिवेशरूपो
मह्यं तथेति किमु सैष नितंबपाणिः ॥ २८ ॥
यद्वा विहृत्य यमुनापुलिनेऽतिरम्ये
गोपीष्वहंकृतिमलासु तिरोहितः सन् ॥
स्कंधं यया सह ययावधिरोहणार्थ-
मस्याः सुखेन किमु सैष नितंबपाणिः ॥ २९ ॥
यद्वा चिरं जनकरूपनिजातिसेवा
भक्त्या समेत्य भगवान्परितुष्ट ईशः ॥
तं पुंडरीकमवदद्वृणु सर्वकामा-
नित्याग्रहे श्रमवशान्नु नितंबपाणिः ॥ ३० ॥
अन्यांगनाकुचतटीगतकुंकुमाक्तं
वक्षो विलोक्य सरुषि प्रियराधिकायाम् ॥

यद्वेति । सः एषः । [सोचिलोपेचेदिति सस्यसोर्लोपः] विष्णुः वृकासुरभयात् गिरिशे सांबे स्वधाम वैकुंठं प्राप्ते सति तथा तेन प्रकारेण त्वदीयवरप्रदानप्रकारेणेत्यर्थः । कट्यां कराग्रयोर्निवेशः कटिकराग्रनिवेशः स एव रूपं लक्षणं यस्य स कटिकराग्रनिवेशरूपः वरः मह्यं दत्तः इति प्रतारणवशात् तं बकासुरं बभाषे । कट्यां करौ स्थापयित्वा बभाषे इति हेतोः नितंबपाणिरस्ति । त्वया यथा अनुष्ठानं कृतं तथा मयाप्येतस्यानुष्ठानं कृतं मह्यं वरो दत्तः यस्य कट्यां करौ निधाय पश्यामि अहं न मृतः तथा त्वमपि प्रत्ययार्थं स्वस्यैव शिरसि पूर्वं करौ निधेहि न मरिष्यसि एतस्य पिशाचपतेर्मिथ्यावादित्वात् इति प्रतारणार्थं नितंबपाणिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

यद्वेति । स एषः विष्णुः कृष्णावतारे अतिरम्ये यमुनापुलिने विहृत्य गोपीषु अहंकृतिः अहंकारः स एव मलो यासां तास्तया भूतासु सतीषु । यया सह ययौ यां गृहीत्वा ययावित्यर्थः । अस्याः सुखेन स्कंधं अधिरोहणार्थं नितंबपाणिः किं । इयमपि भागवतीया कथानुसंधेया ॥ २९ ॥

यद्वेति । भगवान् ईशः चिरं चिरकालं जनकरूपस्य निजस्य स्वस्य अतिसेवा तद्रूपा या भक्तिस्तया परितुष्टः सन् । ईश्वरस्य जनकहृदये स्थितत्वे प्रमाणं गीतासु अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव चेति । तं पुण्डरीकं सर्वकामान् वृणु इत्यवदत् । तस्य न वृणोमीत्याग्रहे श्रमवशात् नितंबपाणिः । एवं कटिपाणित्वमुत्प्रेक्ष्य मस्तके लिंगमुत्प्रेक्षंते ॥ ३० ॥

तप्तो वियोगदहनेन नु चंद्रचूडं
गंगाधरं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३१ ॥
यद्वा स्मरोद्भटपिशाचनिपीडितात्मा
गोपांगना अपि सतीः कुलटां च भुक्त्वा ॥
पत्नीश्चकार बहुशो न तथापि मुक्तः
कामांतकं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३२ ॥
यद्वा स्वदर्शनसमागतमीश्वरं तं
गंतुं पुनर्निजगृहं त्वरयंतमीशम् ॥
भैमाज्जलात्स्वयमयं प्रणयेन शीघ्र-
मुत्तारयन्निव हरं शिरसा बिभर्ति ॥ ३३ ॥
यद्वाशुतोषगिरिजापतिभीमलिंग-
पूजां विधाय महतीमतिभक्तियुक्तः ॥
उत्सर्जनार्थमिव भैमजलेऽतिरम्ये
लिंगं स्वयं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३४ ॥

अन्येति । अयं हरिः अन्या या अंगना युवती तस्याः कुचतटीगतं यत्कुंकुमं तेन आक्तं चिन्हितं यद्वक्षः उरःस्थलं तद्विलोक्य प्रिया चासौ राधिका च प्रियराधिका तस्यां प्रियराधिकायां रुषा रोषेण सहिता सरुट् तस्यां सरुषि सत्यां वियोगः विरहः राधासंबंधीत्यर्थः स एव दहनः अग्निः तेन तप्तः सन् तापशांत्यर्थं गंगाधरं चंद्रचूडं शिरसा बिभर्ति । अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया । उत्प्रेक्षापरिकरयोः संसृष्टिः । अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे । सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिव इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

यद्वेति । अयं हरिः विठ्ठलः । स्मरः कामः । कामः पंचशरः स्मरः इत्यमरः । स एव उद्भटः क्रूरः पिशाचः तेन निपीडितः आत्मा मनो यस्य तथा भूतः सन् । सतीः पतिव्रताः गोपानां अंगनाः भुक्त्वा कुलटां कुब्जां च भुक्त्वा कामशांत्यभावे बहुशः शताधिकषोडशसहस्त्रसंख्याः पत्नीः चकार । तथापि तेनेतिशेषः । न मुक्तः न त्यक्तः । अतः कामस्य अंतकं सांबं शिरसा बिभर्ति । अत्रापि उत्प्रेक्षापरिकरयोः संसृष्टिः ॥ ३२ ॥

यद्वेति । अयं हरिः स्वदर्शनाय समागतः स्वदर्शनसमागतः तं प्रसिद्धं पुनर्निज-गृहं गन्तुं त्वरयंतं त्वरां कुर्वंतं ईशं ऐश्वर्यसंपन्नं हरं सांबं भैमात् भीमायाः इदं भैमं तस्मात् अतिभयंकरादित्यर्थः । जलात् स्वयमेव नतु अन्येन प्रणयेन प्रीत्या शीघ्रं सत्वरं उत्तारयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । शिरसा बिभर्ति ॥ ३३ ॥

यद्वेति । अयं हरिः अतिभक्तियुक्तः सन् महतीं श्रेष्ठां । आशु शीघ्रं तोषो यस्येति

अनुक्रमणिका

यद्वा शिवं शिवरतं च सदा द्विषंति
ये वैष्णवाः[१३] स्मृतिशतैरपि बोध्यमानाः ॥
भेदो ममास्य च नहीति विबोधनार्थं
मन्ये हरं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३५ ॥

यद्वा मदीयभजनादपरं न किंचिद्
विन्दंति ये भवजलं कटिदघ्नमेषाम् ॥
आवेदयन् शपथपूर्वमयं नु देवो
गंगाधरं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३६ ॥

यद्वा निजेक्षणसमागतभक्तसंघै-
रापूरितेऽखिलगृहे सकलत्रपुत्रे ॥
शंभौ समागतवति स्थितिभूम्यभावात्
प्रीत्या हरं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३७ ॥

यद्वा विवाहविहिते निखिलेऽपि वृत्ते
वध्वाः प्रवेशसमये स्वकुलप्रचारम् ॥

आशुतोषः स चासौ गिरिजापतिश्च आशुतोषगिरिजापतिः । तस्य यद्वेमं पार्थिवं लिंगं तस्य पूजां विधाय कृत्वा । अतिरम्ये भैमजले उत्सर्जनार्थमिव स्वयं लिंगं शिरसा बिभर्ति ॥ ३४ ॥

यद्वेति । स्मृतिशतैः अपि शब्दात् श्रुतिभिः बोध्यमानाः ये केचन वैष्णवाः शिवं सांबं शिवरतं शिवभक्तं सदा द्विषन्ति । मम अस्य शिवस्य* भेदः न नास्ति इति हीति निश्चयेन तेषां विबोधनार्थं हरं शिरसा बिभर्ति इति अहं मन्ये । इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥

यद्वेति । अयं देवः मदीयभजनात् अपरं किंचिदपि ये न विंदंति तेषां भवजलं कटिप्रमाणं कटिदघ्नं । प्रमाणे द्वयसच् दघ्नञ् मात्रच इति दघ्नञ् प्रत्ययः । इति शपथपूर्वं आवेदयन् कथयन् सन् इमं गंगाधरं शिरसा बिभर्ति नु । अत्रापि उत्प्रेक्षा परिकरयोः संसृष्टिः ॥ ३६ ॥

यद्वेति । अयं हरिः आषाढ्यां निजेक्षणाय निजावलोकनाय समागताः ये भक्त-संघास्तैः अखिलगृहे अखिलदेवालये आवृते व्याप्ते सति । कलत्रपुत्राभ्यां पार्वतीगणेशाभ्यां सहितः सकलत्रपुत्रः तस्मिन् शंभौ समागतवति सति । स्थितेः अवस्थानस्य या भूमिः तस्याः अभावात् प्रीत्या हरं शिरसा बिभर्ति ॥ ३७ ॥

यद्वेति । अयं हरिः निखिले संपूर्णे विवाहे पार्वतीपाणिग्रहणे विहितं अवश्यं कर्त-

---

१३. 'केचन' पा० भे० । * 'विष्णोश्च' इति मूलग्रंथे वर्तते तत् प्रामादिकम् ।

संनर्तनाख्यमपि कर्तुमिमं शिवाद्यं
पौत्रं ध्रुवं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३८ ॥
ब्राह्मणोक्तं वचः श्रुत्वा संतुष्टतरमानसः
ययावग्रे स यवनो नृसिंहपुरमुत्तमम् ॥ ३९ ॥
ततोऽसौ यवनाधीशो नीराभीमरथीगतम् ॥
नृसिंहादिपुरं यातः प्रतिमास्फोटनोद्यतः ॥ ४० ॥
वृश्चिकोरगसंकाशान् कीटान् प्राणापहारकान् ॥
देवालयाद्विनिर्यातान् दृष्ट्वाग्रे प्रययौ बहून् ॥ ४१ ॥
सांबादीनां यत्र यत्र सान्निध्यं प्रतिमासु हि ॥
देवतानां स तास्तास्तु प्रणम्याग्रे ययौ खलः ॥ ४२ ॥
शंभौ दिवमिते शाहौ यवनेन समं गते
राजारामो भूमिमिमामपालयदधीश्वरः ॥ ४३ ॥
ततस्तस्य सुतो नाम्ना शिवो राजाभवत्किल
सोऽपि भूमिमिमां सर्वां पूर्ववत्समपालयत् ॥ ४४ ॥
यवनाधिपवारिदागतप्रियतात्तारिचयोक्षिताश्चिरम् ॥
नरनाथतनूद्भवस्तरुर्ववृधे तत्तनयांकभूगतः ॥ ४५ ॥
सविवाहमकारयच्छिशोस्तनुजायाः किल तस्य बंधुभिः ॥
अतुलांबररत्नभूषणं गजवाजिप्रभृति प्रदाय च ॥ ४६ ॥

व्यं तस्मिन् वृत्ते जाते । वध्वाः पार्वत्याः प्रवेशो गृहप्रवेशस्तस्य यः समयः तस्मिन् स्वकुलस्य यः प्रचारः आचारः तं संनर्तनाख्यमपि कर्तुं इमं शिवया पार्वत्या आद्यं पौत्रं सांबं शिरसा बिभर्ति ध्रुवं । दाक्षिणात्यास्तु विवाहे वृत्ते वधूप्रवेशकाले वधूवरौ कट्योर्गृहीत्वा स्वकुलदेवतानामग्रहणपूर्वकं नृत्यंतीति प्रसिद्धं । तदत्रानुसंधेयं । विष्णोः सांबः पौत्रस्तु भागवते । विष्णोः पुत्रो ब्रह्मा तस्य पुत्रः सांब इति तृतीयस्कंधे स्पष्टम् ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणोक्तमिति ॥ ३९ ॥ ततोसाविति ॥ ४० ॥ वृश्चिकेति स्पष्टम् ॥ ४१ ॥ सांबादीनामिति ॥ ४२ ॥ ननु शंभौ दिवं गते शाहौ च यवनाधीशेन नीते दक्षिणदिग्राज्यं केनाकारीत्यत्राह द्वाभ्याम् । शंभाविति । राजाराम इत्येकं पदं संज्ञात्वात् सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुबलुक् न ॥ ४३ ॥ ततस्तस्येति ॥ ४४ ॥ पुनश्चप्रासंगिकं समाप्य शाहोरेव चारित्रमाह तत्रादौरूपकेण वर्णयति ।

यवनेति ॥ ४५ ॥ स इति । सः यवनाधीशः अंबराणि वस्त्राणि रत्नानि माणिक्यादीनि भूषणानि सुवर्णनिर्मितानि तेषां समाहारः अंबररत्नभूषणं अतुलं अनुपमं

१४. 'हरं' पा० भे० । १५. 'वीक्ष्याग्रे' पा० भे० । १६. 'खलः' पा० भे० । १७. 'जगामैवं' पा० भे० ।

अनुक्रमणिका